

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΦΙΝΑΚΗΣ, Ο πρώιμος συνοδικός των Πνευματικών Φραγκισκανών και των Μπεργίνων του Λαζαριστά • ΜΑΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Το θέατρο ως εργαλείο προώθησης πολιτικών και οικονομικών διεκδικήσεων στις αγγλικές πόλεις του ύστερου Μεσαίωνα • ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΤΗ, Κατακτόνικες τον κόσμο του βιβλίου στη Βενετία: η εκδοτική παρουσία και δημόσια εικόνα του Άλδου Μανούτιου • ΔΑΦΝΗ ΛΑΪΠΑ, Χριστιανισμός του ανατολικού δόγματος στην πόλη της βενετικής Κέρκυρας (16ος-18ος αι.) • ΣΟΦΙΑ ΜΑΥΡΑΙΟΥ, Σχέδια για την ίδρυση «Εταιρείας των έν Ροτίγγη Γραικών» κατά τις παραμονές της Έπανάστασης του '21 • ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΑΚΗΣ, Εφοδιάζοντας το πολιορκημένο Μεσολόγγι (1825-1826) • ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΟΝΑΤΙΔΗΣ, Αυτήγεις στην Ερμούπολη τον 19ο αιώνα • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, Απόπειρες δικτύωσης του Κόμματος Φιλελευθέρων, 1910-1912 • ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΧΑΛΚΟΣ, Ο Θεόδωρος Παγκαλός και ο αναθεωρητισμός απέναντι στην Τουρκία • ΜΑΡΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥ, Δραστηριότητες προσκαίρας και ζητήματα διπλωματίας στο Ολοκαύτωμα • ΜΑΡΙΑ ΠΟΥΛΟΥ, Ένα μνημείο για την Αντίσταση στη δεκαετία του 1950 • ΕΛΕΟΝΟΡΑ ΒΡΑΤΣΚΙΔΟΥ, Η τρίτη ανακάλυψη του Θεόφιλου Χατζημιχαήλ • ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΓΙΤΗΣ, Το αίτημα για θεατρική αποκέντρωση και η ίδρυση των Δημοτικών Περιφερειακών Θεάτρων (1983)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

OLIVIER ZELLER, Μια αναδρομική ματιά στη σύγχρονη ιστορία των πόλεων στη Γαλλία (περ. 2000-2016)

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Η Έκθεση «Ιωάννης Καποδίστριας: Η πορεία του στον χρόνο» στη Βουλή των Ελλήνων (Νοέμβριος 2016-Ιούλιος 2018)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΣ

Δ. Λαμπροπούλου, Β. Καρχαμνοιάκης, Α. Αμπούτης, Β. Μανουσάκης, Ο. Κασσαρδής-Περίγ, Δ. Τσερές, Α. Φλιτούρης, Β. Θεοδώρου

36

ΑΘΗΝΑ 2017-2018

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΧΑΛΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.36960](https://doi.org/10.12681/mnimon.36960)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΛΚΟΣ Ι. Σ. (2024). Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ: Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ (1925-26). *Μνήμων*, 36(36), 223-254. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36960>

ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΧΑΛΚΟΣ

Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ
ΚΑΙ Ο ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΑ
Η ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ (1925-26)

Εισαγωγή

Για τον Edward H. Carr, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου, της «εικοσαετούς κρίσης», όπως την χαρακτήρισε, ήταν «η απότομη πτώση από τις ουτοπικές ελπίδες της πρώτης δεκαετίας στη σκληρή απογοήτευση της δεύτερης, από μια ουτοπία που λάμβανε ελάχιστα υπόψη της την πραγματικότητα σε μια πραγματικότητα από την οποία αποκλειόταν αυστηρά κάθε στοιχείο ουτοπίας».¹ Στην ελληνική περίπτωση η μετάβαση αυτή συντελέστηκε νωρίτερα και πολύ πιο βίαια. Με την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου φαινόταν να διαψεύδεται το όνειρο της Μεγάλης Ελλάδας, ενώ η εισροή ενός εκατομμυρίου προσφύγων και η ανάγκη επανένταξης στην κοινωνία των εκατοντάδων χιλιάδων αποστρατευμένων πολεμιστών της πολεμικής δεκαετίας (1912-22) σηματοδοτούσαν την αρχή μιας περιόδου ραγδαίων κοινωνικο-οικονομικών ανακατατάξεων και νέων ιδεολογικο-πολιτικών δεδομένων. Οι εξελίξεις αυτές, «που είχαν κοινό τους καταλύτη τον πόλεμο, σήμαναν την τραυματική είσοδο της Ελλάδας στη νεωτερικότητα του 20ού αιώνα», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Σπύρος Μαρκέτος.² Επίσης, το περιορισμένο πια εδαφικά ελληνικό κράτος έπρεπε να αγωνιστεί για την επιβιώσή του στο πλαίσιο ενός πιο επισφαλούς, αποσταθεροποιημένου στην πράξη, διε-

1. Edward H. Carr, *Εισαγωγή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων. Η εικοσαετής κρίση, 1919-1939*, μετάφρ. Ηρακλεία Στροϊκού, γ' έκδ., Αθήνα, Ποιότητα, 2004, σ. 285.

2. Σπύρος Μαρκέτος, «Η ελληνική Αριστερά», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-40*, τ. Β', μέρος 2ο, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2003, σ. 125.

θνούς συστήματος. Τη «σφραγίδα της νομιμότητας» στη νέα αυτή πραγματικότητα έθεσε η συνθήκη της Λωζάννης τον Ιούλιο του 1923.³

Από τη συνθήκη της Λωζάννης έως και το 1940 η ελληνική εξωτερική πολιτική χαρακτηριζόταν από προσήλωση στο καθεστώς των διεθνών συνθηκών (status quo) και στην αρχή της νομιμότητας, ενώ καθοριστική της επιδίωξη αποτελούσε η διαφύλαξη της ανεξαρτησίας και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας.⁴ Μοναδική παραφωνία στη μακρά αυτή πορεία αποτελεί η αναθεωρητική πολιτική του δικτάτορα Θεόδωρου Πάγκαλου κατά την περίοδο 1925-1926. Ο Πάγκαλος προσπάθησε να πετύχει την αναθεώρηση της «ατυχούς» κατά τη γνώμη του συνθήκης της Λωζάννης επιδιώκοντας συστηματικά έναν νέο πόλεμο με την Τουρκία ώστε να ανακαταλάβει την Ανατολική Θράκη ή ακόμα και την Κωνσταντινούπολη και τη Δυτική Μικρά Ασία. Βασισμένος στην πεποίθηση ότι η Μ. Βρετανία θα συγκρουόταν με την Τουρκία για το ζήτημα της Μοσούλης⁵ και σε συνεργασία με τη φασιστική Ιταλία που αποσκοπούσε στην επέκταση της αποικιακής της εξουσίας στην Ανατολή, ο Πάγκαλος επιδίωξε τη συνεργασία με τις δυο αυτές Μεγάλες Δυνάμεις με στόχο την ανάληψη κοινής δράσης κατά της Τουρκίας. Οι λόγοι της αποτυχίας του όσον αφορά το διεθνές πλαίσιο έχουν εξηγηθεί επαρκώς από τη βιβλιογραφία,⁶ όμως εξίσου σημαντικός είναι και ο παράγοντας της εσωτερικής πολιτικής. Η διάσταση αυτή της εσωτερικής πολιτικής θεωρείται

3. Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τ. Α', Αθήνα, Τικαρος, 1955, σ. 5.

4. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, 8' έκδ., Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1997, σ. 185.

5. Ως ζήτημα της Μοσούλης χαρακτηρίστηκε η αγγλοτουρκική διαμάχη για την τύχη του βιλαετιού της Μοσούλης μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Κοινωνία των Εθνών επιδίκασε την περιοχή στο Ιράκ που βρισκόταν υπό βρετανική εντολή αλλά η Τουρκία δεν συμμορφώθηκε με την απόφαση με αποτέλεσμα οι δύο πλευρές να φτάσουν στα πρόθυρα του πολέμου στις αρχές του 1926. Τελικά η Άγκυρα αναγκάστηκε να υποχωρήσει λόγω της συνδυασμένης πίεσης που δέχθηκε. Peter J. Beck, «A tedious and perilous controversy»: Britain and the settlement of the Mosul dispute, 1918-1926», *Middle Eastern Studies* 17.2 (1981), σ. 256-276· Aryo Makko, «Arbitrator in a World of Wars: The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924-1925», *Diplomacy and Statecraft* 21.4 (2010), σ. 631-649.

6. Αν και ο αναθεωρητισμός του Πάγκαλου αποτελεί μια ενδιαφέρουσα παρέκκλιση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η σχετική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη. Βλ. κυρίως Antonis Klapsis, «Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925-1926»,

από τη σχετική βιβλιογραφία –κυρίως στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης– ως βασική προϋπόθεση για την επιτυχία ή την αποτυχία μιας στρατηγικής.⁷ Αυτό σημαίνει ότι λαμβάνεται υπόψη η κρατική οργάνωση, η συνοχή του πολιτικού συστήματος και κυρίως η εσωτερική νομιμοποίηση μιας πολεμικής προσπάθειας, η ανοχή, δηλαδή, ή η υποστήριξη των πολεμικών στόχων από τον πληθυσμό.⁸

Δεδομένης λοιπόν της άμεσης αυτής διάδρασης της εσωτερικής με την εξωτερική πολιτική, θα εξεταστεί ο αναθεωρητισμός του Πάγκαλου σε σχέση με τις συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό κατά την περίοδο της αρχής του. Έτσι, με εργαλείο τον Τύπο της εποχής θα εξεταστούν δύο βασικές προβληματικές. Πρώτον, αν και με ποιους τρόπους προσπάθησε ο Πάγκαλος να εμψύσει τα αναθεωρητικά του σχέδια στην κοινωνία και δεύτερον, ποιες ήταν οι αντιδράσεις του πολιτικού κόσμου, του Τύπου και φυσικά της κοινής γνώμης. Αν το πρώτο είναι δυνατό μέσω της εξέτασης των φιλικά προσκείμενων προς το καθεστώς εντύπων και του λόγου που άρθρωνε το καθεστώς και ιδιαίτερα ο ίδιος ο Πάγκαλος, το δεύτερο παρουσιάζει ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες λόγω του ανελεύθερου θεσμικού πλαισίου που επιβλήθηκε κατά την διάρκεια της δικτατορίας. Ήδη από τη εγκαθίδρυση της Δημοκρατίας το 1924 είχε τεθεί σε ισχύ το λεγόμενο «Κατοχυρωτικό» διάταγμα το οποίο συνέβαλε σημαντικά στη θεσμοθέτηση του εγκλήματος γνώμης στην Ελλάδα, επιδιώκοντας την φίμωση της αντιβενιζελικής προπαγάνδας με εξοντωτικές ποινές που επέβαλλε ειδικό στρατοδικείο.⁹ Αμέσως μετά την άνοδό του στην εξουσία ο Πάγκαλος, θέλοντας να περιορίσει οποιαδήποτε «επικίν-

Diplomacy and Statecraft 25.2 (2014), σ. 240-259· Harry J. Psomiades, «The diplomacy of Theodoros Pangalos», *Balkan Studies* 13.1 (1972), σ. 1-16· Γιώργος Σπέντζος, «Το ζήτημα ασφάλειας της Ελλάδας, 1923-26», αδημοσ. διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2018, σ. 200-273· Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία, Η συγκυρία 1925-1926*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1982, σ. 35-39.

7. Βλ. Richard Rosecrance, Arthur A. Stein, *The Domestic Bases of Grand Strategy*, Ithaca, Cornell University Press, 1993.

8. Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Ο αγώνας για την ελληνική ανεξαρτησία. Πολιτική και στρατηγική των Ελλήνων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1821-1832*, Αθήνα, Σιδέρης, 1996, σ. 21.

9. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Α' 93/23.4.1924· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μετάφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σ. 71· Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Αθήνα, Πατάκης, 2017, σ. 42.

δυναμική κριτική ως προς την εσωτερική και εξωτερική του πολιτική, εμπλούτισε αυτές τις περιοριστικές διατάξεις με Ν.Δ. το οποίο προέβλεπε μεταξύ άλλων αυστηρές ποινές σε όποιον «ανακοινοί ειδήσεις αίτινες δύνανται να προκαλέσωσι διατάραξιν της δημοσίας τάξεως ή να εμβάλωσιν εις ανησυχίαν τους πολίτας ή το στράτευμα ή τείνουσιν εις το να μειώσωσι την προς την πολεμικήν και εξωτερικήν πολιτικήν της κυβερνήσεως ή προς τας αρχάς εμπιστοσύνην των πολιτών ή του στρατεύματος».¹⁰ Το ασφυκτικό πλαίσιο ολοκληρώθηκε με την επιβολή κατάστασης πολιορκίας σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια στις 5 Οκτωβρίου 1925: «έχοντες υπ' όψει τον επ' εσχάτως εκτροχιασμόν ωρισμένων δημοσιογραφικών οργάνων [...] απεφασίσαμεν και διατάσσομεν...».¹¹ Έτσι, πολλές εφημερίδες παύθηκαν ή διώχθηκαν, ενώ αρκετοί εκδότες παραπέμφθηκαν σε δίκες με αποτέλεσμα ο αντικαθεστωτικός τύπος σε μεγάλο βαθμό να αυτολογοκριθεί και να ασχέι προσεκτικά την κριτική του.¹² Παρ' όλα αυτά, η κάθε εφημερίδα ανάλογα με τις ιδεολογικές και πολιτικές της καταβολές αντιμετώπιζε διαφορετικά τα γεγονότα, επιτρέποντάς μας να διακρίνουμε τη στάση τους μέσα από τη σύγκριση και την ανάλυση της αρθρογραφίας τους. Εκτός από τα φιλοκαθεστωτικά έντυπα (*Ελεύθερος Τύπος*, *Παμπροσφυγική*) εξετάσθηκαν και διάφορες άλλες βενιζελικές ή αντιβενιζελικές εφημερίδες, όπως η *Καθημερινή*, το *Σκριπ*, το *Εμπρός*, το *Έθνος*, η *Δημοκρατία* και η *Εστία*, είτε ενδελεχώς είτε επιλεκτικά. Επίσης, όσον αφορά την κοινή γνώμη, η μη γνήσια έκφρασή της λόγω της λογοκρισίας αλλά και η τάση των εντύπων περισσότερο να προσπαθούν να την επηρεάσουν παρά να την αντικατοπτρίσουν, μας περιορίζουν στο επίπεδο των υποθέσεων αφού δεν υπάρχουν άλλα σχετικά τεκμήρια από εκείνη την εποχή.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η πραγματέυση του παραπάνω θέματος αποικτά ένα πρόσθετο ενδιαφέρον εντασσόμενη στο ευρύτερο ευρωπαϊκό της πλαίσιο. Οι πληγές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου άφησαν βαθεία τα σημάδια τους σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και παρά τις μεταπολεμικές προσπάθειες για την ειρήνευση της ηπείρου, πολλές από αυτές ακολούθησαν σταδιακά μια αναθεωρητική πολιτική συνδυασμένη με έντονο απολυταρχισμό, η οποία έστρωσε ουσιαστικά τον δρόμο για τη δεύτερη και

10. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Α' 173/13.7.1925· Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 291.

11. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Α' 285/5.10.1925· εφημ. *Δημοκρατία*, αρ. 691, 6.10.1925.

12. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 36 σημ. 23.

ακόμα πιο αιματηρή παγκόσμια σύγκρουση. Η Ελλάδα των μέσων της δεκαετίας του 1920 παρουσίασε κάποια τέτοια χαρακτηριστικά, τα οποία όμως δεν είχαν συνέχεια για τους λόγους που θα εξηγηθούν παρακάτω.

Από την «ατυχή» Λωζάννη στο κίνημα της 25ης Ιουνίου: Το «γεράκι» της ελληνικής πολιτικής

Τα γεγονότα που ακολούθησαν την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου υπήρξαν καθοριστικά για τη διαμόρφωση της μετέπειτα στάσης του Πάγκαλου. Αν και βενιζελικός ο ίδιος, ήταν κάθετα αντίθετος στην ειρηνόφιλη πολιτική του Βενιζέλου, προτείνοντας μέσα από την αρθρογραφία του την ένοπλη αντίδραση απέναντι στην απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης στην Τουρκία.¹³

Τον Δεκέμβριο του 1922 ο Πάγκαλος πέτυχε να διοριστεί αρχιστράτηγος με στόχο την ανασύνταξη του ελληνικού στρατού στο νέο σύνορο του Έβρου. Έως τον Απρίλιο του 1923 είχε παρατάξει 10 ετοιμοπόλεμες μεραρχίες συνολικής δύναμης 100.000 ανδρών, γεγονός που χαρακτηρίστηκε από τους συγχρόνους του ως το «θαύμα του Έβρου».¹⁴ Έτσι, καθιερώθηκε ως ένα είδος λαϊκού ήρωα στη συνείδηση του κόσμου, γεγονός που στάθηκε και ο αποφασιστικότερος παράγοντας για την κατοπινή του άνοδο στην εξουσία.¹⁵ Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στη Λωζάννη ο Πάγκαλος αναδείχθηκε ως ο φυσικός ηγέτης της φιλοπόλεμης μερίδας μέσα στις τάξεις του ελληνικού στρατού, η οποία με αναπτωμένο το ηθικό υποστήριζε την επανέναρξη των εχθροπραξιών με την Τουρκία. Όταν οι επιδέξιοι διπλωματικοί χειρισμοί του Βενιζέλου οδήγησαν στη συμφωνία της 26ης Μαΐου με την τουρκική πλευρά, ο αρχιστράτηγος εξέφρασε φανερά την αντίθεσή του, χαρακτηρίζοντας την ειρήνη «ατυχή» και «Ανταλκίδειο».¹⁶ Πιστεύοντας ότι η «ευκαιρία» για

13. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Η Θράκη δεν απωλέσθη», εφημ. *Ελεύθερον Βήμα*, 26.9.1922, Θησεύς Πάγκαλος (επιμ.), *Αρχαίον Θεοδώρου Παγκάλου* (στο εξής *Αρχαίον Παγκάλου*), τ. 1, Αθήνα, Κέδρος, 1973, σ. 162.

14. Για τις ευνοϊκές κρίσεις των συγχρόνων του για την στρατιά του Έβρου βλ. *Αρχαίον Παγκάλου*, ό.π., σ. 178-264.

15. Θάνος Βερέμης, *Ο στρατός στην ελληνική πολιτική*, Αθήνα, Κούριερ, 2000, σ. 118.

16. Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς*, ό.π., σ. 50· «Συνέντευξις Θ. Παγκάλου προς Α. Μαμάκη», εφημ. *Έθνος*, 19 Ιανουαρίου-2 Φεβρουαρίου 1949, *Αρχαίον Παγκάλου*, ό.π., σ. 198· Γεώργιος Σπέντζος, «Η στρατιά του Έβρου, οι ελληνικές εναλλακτικές και η Συνθήκη της Λωζάννης», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 16 (2014), σ. 171-191.

την ανακατάληψη των χαμένων εδαφών δεν έπρεπε να χαθεί, αποφάσισε να κινηθεί πραξικοπηματικά εναντίον της Επανάστασης αλλά το κίνημά του αποκαλύφθηκε και αναγκάστηκε να υποβάλει την παραίτησή του στα τέλη Ιουνίου του 1923.¹⁷

Από τότε ο Πάγκαλος, έχοντας αποφασίσει να επανορθώσει την «ατυχία», δεν σταμάτησε να καταγγέλλει τη συνθήκη της Λωζάννης ενώ καλλιέργησε στις δημόσιες παρεμβάσεις του ένα κλίμα υπέρ της εκδίκησης απέναντι στην Τουρκία.¹⁸ Άλλο ένα στοιχείο το οποίο έπαιξε κεντρικό ρόλο στην αναθεωρητική ρητορεία του μελλοντικού δικτάτορα ήταν η καλλιέργεια μιας συνωμοσιολογικής αντίληψης ανάλογης με τον γερμανικό μύθο της «πισώπλατης μαχαιριάς» (Dolchstoßlegende), δηλαδή της άποψης ότι ο στρατός δεν νικήθηκε στο πεδίο της μάχης αλλά προδόθηκε από τους πολιτικούς στα μετόπισθεν.¹⁹ Το μύθευμα αυτό, που είχε χρησιμοποιήσει ήδη η Επανάσταση του 1922,²⁰ εκμεταλλεύτηκε και ο Πάγκαλος εφαρμόζοντάς το και στην περίπτωση της διαπραγμάτευσης της Λωζάννης επιρρίπτοντας την ευθύνη της «ολεθρίας ειρήνης» σε «μωρούς ή ανίκανους διπλωμάτας», οι οποίοι «έρριψαν τα άγια τοις κυσί και απεπόλησαν ύψιστα και ζωτικότατα Εθνικά Συμφέροντα».²¹

Στη συνεχή αρθρογραφία του στον *Ελεύθερο Τύπο* κατακεραύνωνε επανειλημμένα την «ειρήνην της ήττης, της ταπεινώσεως, της προσφυγικής συμφοράς και του αίσχους των ανταλλαξίμων»²², ενώ επέκτεινε την κριτική του και σε άλλα εθνικά θέματα προβάλλοντας την αδιάλλακτη στάση του. Ορισμένοι αδέξιοι χειρισμοί της κυβέρνησης Μιχαλακόπουλου έδιναν την ευκαιρία στον Πάγκαλο να επιτίθεται ανελέητα στην κυβέρνηση και να εκμεταλλεύεται το αίσθημα της λαϊκής δυσαρέσκειας ερεθίζοντάς

17. Θ. Βερέμης, *Ο στρατός*, ό.π., σ. 119-120.

18. «Η λέξις που δεν είπαμεν, Εκδίκησις!! Και την είπαν οι Τούρκοι», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, 24.10.1924. «Το συλλαλητήριο της Θεσσαλονίκης, Λόγος του κ. Παγκάλου», *Αρχεῖον Παγκάλου*, σ. 374-5 και 333.

19. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγηῆδος. Το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2016, σ. 368.

20. Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, «Το στρατιωτικό κίνημα και ο Βενιζέλος απέναντι στο ζήτημα της Ανατολικής Θράκης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 253.

21. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Κατηγορώ: Από της Λωζάννης εις το Πατριαρχικόν Κατόντημα», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 2884, 8.2.1925, σ. 1.

22. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Η ευκαιρία που εχάσαμεν», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 2885, 9.2.1925, σ. 1.

το περισσότερο με την πολεμοχαρή του ρητορική, ενώ κατά τη γνώμη του μόνη ενδεδειγμένη πολιτική ήταν «η πολιτική της συντόνου παρασκευής και της ισχύος. [...] Αι συμμαχίαι και αι φιλίαι εδράζονται ασφαλώς και μόνον επί του αριθμού των λογχών αίτινες αστράπτουσιν όπισθεν των διπλωματικών αντιπροσώπων».²³

Τα δυναμικά αυτά στοιχεία στις απόψεις του Πάγκαλου για την εξωτερική πολιτική σε συνδυασμό με τους μαξιμαλιστικούς του στόχους και τη συνωμοσιολογική ανάγνωση του παρελθόντος ήρθαν να δημιουργήσουν το μείγμα ενός επικίνδυνου λαϊκισμού, ευχάριστου στην κοινή γνώμη, πράγμα που του εξασφάλισε την ανοχή της ελληνικής κοινωνίας όταν ανέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία στις 25 Ιουνίου 1925. Από όλη την παραπάνω στάση του το μήνυμα που ήθελε να περάσει ήταν σαφές: ο πολιτικός κόσμος ήταν ανίκανος να χειρισθεί τα εξωτερικά ζητήματα και να διαφυλάξει τα εθνικά συμφέροντα, ενώ από την άλλη «το σώμα των ελλήνων αξιωματικών», το οποίο «είχε εγγράψει επί της καρδιάς του Έθνους τίτλους τιμής και ευγνωμοσύνης», ήταν το μόνο νομιμοποιημένο από την «εθνοσωτήριον δράσιν του από το 1909 μέχρι του 1923»²⁴ να αναλάβει την εξουσία. Πάνω σε αυτήν την αρχή και στο γενικότερο κλίμα απαξίωσης των κομμάτων από την κοινή γνώμη θα βασιζόταν η προβληματική νομιμοποίηση του παγκαλικού καθεστώτος.

Η εσωτερική διάσταση της εξωτερικής πολιτικής του Πάγκαλου

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Πάγκαλος ως δικτάτορας δεν είχε πολλούς λόγους να ανησυχεί για την αντίδραση της κοινής γνώμης απέναντι στην εξωτερική του πολιτική.²⁵ Η αλήθεια είναι όμως ότι η στρατηγική του απαιτούσε την υποστήριξη ή τουλάχιστον την ανοχή ενός μέρους της κοινής γνώμης ώστε να εξασφαλισθεί η λαϊκή κινητοποίηση σε περίπτωση ενός νέου πολέμου με την Τουρκία, πράγμα το οποίο ο έλληνας δικτάτορας δεν αγνοούσε.

Ο Πάγκαλος τόνιζε συχνά στους λόγους του ότι «τα έθνη καταστρέφονται όταν χάνουν την πίστιν προς τα ιδανικά των και προς το εθνικόν των φρόνημα».²⁶ Όντας πάνω απ' όλα στρατιωτικός και γνωρίζοντας τη

23. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Αι συμμαχίαι εδράζονται μόνον επί του αριθμού των λογχών», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 2968, 14.5.1925, σ. 1.

24. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Ο στρατός εις τα έργα του», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3003, 18.6.1925, σ. 1.

25. Α. Klapsis, «Attempting to Revise», *ό.π.*, σ. 246.

26. Ενδεικτικά βλ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3189, 4.4.1926, σ. 4.

σημασία του ηθικού στην έκβαση ενός πολέμου, προσπάθησε συστηματικά να καλλιεργήσει και να ανυψώσει αυτό το («εθνικό φρόνημα») του λαού μέσω των επιλογών του στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Η καλλιέργεια της ιδέας μιας νέας πολεμικής αναμέτρησης με την Τουρκία δεν αποδείχθηκε όμως εύκολη υπόθεση καθώς το σύνολο του πολιτικού κόσμου και μεγάλη μερίδα του δημοσιογραφικού ήταν αντίθετοι προς μια τέτοια κατεύθυνση, πράγμα που φαίνεται παρά την ύπαρξη της αυστηρής λογοκρισίας.

Ι. Το ελληνοβουλγαρικό επεισόδιο

Κατά τη στιγμή της ανάληψης της εξουσίας από τον Πάγκαλο οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις βρίσκονταν σε εξαιρετικά λεπτό σημείο. Τα μειονοτικά προβλήματα, τα συνεχή μεθοριακά επεισόδια με τη συμμετοχή κομιτατζήδων και η βουλγαρική επιθυμία για εδαφική διέξοδο στο Αιγαίο κρατούσαν οξυμένες τις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών.²⁷ Ο Πάγκαλος από την αρχή είχε υιοθετήσει σκληρή στάση έναντι αυτών των ζητημάτων, η οποία εκφραζόταν και μέσω του ημιεπίσημου δημοσιογραφικού του οργάνου, του *Ελεύθερου Τύπου*.²⁸

Στις 19 Οκτωβρίου του 1925 βουλγαρικές δυνάμεις επιτέθηκαν σε ελληνικό φυλάκιο στη θέση Δεμίρ Καπού σκοτώνοντας δύο έλληνες στρατιώτες και έναν αξιωματικό, ο οποίος μάλιστα έφερε λευκή σημαία. Ο Πάγκαλος, θεωρώντας λανθασμένα το περιστατικό ως οργανωμένη ενέργεια της βουλγαρικής κυβέρνησης, διέταξε άμεσα την προέλαση του Γ' Σώματος Στρατού στο βουλγαρικό έδαφος με σκοπό την κατάληψη του Πετριτσίου, του κέντρου εξόρμησης των κομιτατζήδων.²⁹ Η ενέργεια αυτή παραβίαζε ξεκάθαρα τον καταστατικό χάρτη της Κοινωνίας των Εθνών [ΚτΕ] και ερχόταν σε άμεση αντίθεση με την τάση της εποχής για ειρηνική επίλυση των διακρατικών διαφορών, προκαλώντας έτσι σοβαρές διε-

27. Βλ. Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-25*, Αθήνα, Γόρδιος, 2006, σ. 17-99.

28. Η. J. Psomiades, «The diplomacy», *ό.π.*, σ. 7· βλ. ενδεικτικά εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3092, 16.9.1925, σ. 3· «Οι κομιτατζήδες εκδίδουν μυστικές διαταγές», αρ. 3310, 4.10.1925, σ. 1.

29. Πιο αναλυτικά για το επεισόδιο του Πετριτσίου βλ. Σπ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση*, *ό.π.*, σ. 101-126· James Barros, *The League of Nations and the great powers: the Greek-Bulgarian incident, 1925*, Οξφόρδη, Clarendon Press, 1970.

θνείς επικρίσεις προς την ελληνική πλευρά. Στο εσωτερικό μέτωπο, αμέσως μόλις έγινε γνωστό το επεισόδιο στο Δεμίρ Καπού, κλίμα οργής και εκδίκησης κυριάρχησε στην Αθήνα. «Η επιβουλή κατά του εδάφους μας απεκαλύφθη», έγραφε το *Έθνος*, και τόνιζε την ανάγκη «ριζικών μέτρων [...] δια μαθήματος που να εγχαραχθή βαθύτατα εις την μνήμη του Τσαγκάφ και των συνενόχων του».³⁰ Ο *Ελεύθερος Τύπος* και το *Εμπρός* ζητούσαν την «παραδειγματική τιμωρία» των ενόχων γιατί «όταν πρόκειται για την τιμήν της Ελλάδος, οι Έλληνες είνε ενωμένοι και δεν συζητούν. Αξιούν».³¹ Στο ίδιο μήκος κύματος η *Καθημερινή* έγραφε ότι η «ελληνική δημοσία γνώμη αξιολογεί την λήψιν κατά της Βουλγαρίας μέτρων συντόνων, δραστικών, κεραυνοβόλων».³² Ταυτόχρονα, η εφημερίδα του Γ. Βλάχου εξέφραζε την απαξίωσή της προς την ΚτΕ:

*Εις την Κοινωνίαν των Εθνών αναφέρονται όσοι δεν δύνανται να προασπίσουν μόνοι των τα προβαλλόμενα δίκαιά των και αναφέρονται όχι δια να εύρουν το δίκαιόν των, αλλά δια να παρηγορούνται απλώς. Δι' ημάς εντυχώς, δεν συντρέχει εν προκειμένω παρομοία περίπτωση. Ας πράξη η Κοινωνία ό,τι οφείλει και δύναται, αλλ' εν τω μεταξύ ας προχωρή ο ελληνικός στρατός.*³³

Τέλος σε πιο έντονο τόνο το *Σκριπ* χαρακτήριζε τους Βούλγαρους «βαρβάρους εχθρούς της ειρήνης και του πολιτισμού»³⁴ και προειδοποιούσε ότι:

*Η βουλγαρική κυβέρνηση θ' αντιμετωπίση την ισχύν των ελληνικών όπλων. Ο κ. Τσαγκάφ, ο δολοφόνος των αντιπάλων του, δεν θα πλήξη την Ελλάδα. Θα συντριβή. Διότι η Ελλάς απ' άκρον εις άκρον πάλλεται από τον ιερώτατον ενθουσιασμόν και κινείται από την αγιωτέραν οργήν, την οργήν ήτις θα ρίψη σήμεραν εκδικητήν τον στρατόν μας προς τα εμπρός.*³⁵

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο Πάγκαλος, ακόμα και αν το ήθελε, δεν θα μπορούσε εύκολα να πάει αντίθετα στο κλίμα αδιαλλαξίας που ο ίδιος

30. «Η στάσις της Ελλάδος», εφημ. *Έθνος*, αρ. 4138, 22.10.1925, σ. 1.

31. Εφημ. *Εμπρός*, αρ. 10403, 22.10.1925, σ. 3· Β. Βεκιαρέλλης, «Ας το εννοήσουν εις την Σόφιαν», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3127, 21.10.1925, σ. 1.

32. «Η επίθεσις», εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1610, 21.10.1925, σ. 1.

33. «Η Κοινωνία», εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1612, 23.10.1925, σ. 1.

34. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8108, 21.10.1925, σ. 1.

35. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8109, 22.10.1925, σ. 1.

είχε εκθρέψει. Το ελληνοβουλγαρικό επεισόδιο παρουσίαζε επίσης στον έλληνα δικτάτορα μια σημαντική ευκαιρία να ανυψώσει το κύρος του καθεστώτος του στο εσωτερικό και να τονώσει το ηθικό του λαού διασκεδάζοντας κάπως τις εντυπώσεις από την όχι και τόσο μακρινή μικρασιατική ταπείνωση. Έτσι, οι ελληνικές εφημερίδες, συμπολιτευόμενες και αντιπολιτευόμενες, πανηγύρισαν την «κατασύντριψιν» του βουλγαρικού στρατού παρ' όλο που η Βουλγαρία ήταν μερικώς αποπλισμένη από τη συνθήκη του Νεϊγύ.³⁶ Η εύκολη προέλαση του ελληνικού στρατού στην επικράτεια της πάλαι ποτέ «Πρωσσίας των Βαλκανίων» θύμιζε τις ένδοξες ημέρες των Βαλκανικών Πολέμων και προκάλεσε ζωηρή εντύπωση στην ελληνική κοινή γνώμη. Τις στοχεύσεις αυτές του καθεστώτος εξυπηρετούσαν άρθρα του *Ελεύθερου Τύπου* που τόνιζαν ότι τα γεγονότα της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου έδωσαν την ευκαιρία «να εκδηλωθή δι' άλλην μιαν φοράν ο πατριωτισμός και το ακμαίον φρόνημα των Ελλήνων και να απηχθή ζωηρώς εις το εξωτερικόν», προκαλώντας στις γειτονικές χώρες την «έκπληξιν και τον θαυμασμόν».³⁷

Η ευφορία αυτή όμως δεν κράτησε για πολύ. Η Σόφια απευθύνθηκε αμέσως στην ΚτΕ, το πόρισμα της οποίας ήταν φυσικά καταδικαστικό για την ελληνική πλευρά που καλείτο να καταβάλει αποζημίωση 45.000 λιρών στη Βουλγαρία.³⁸ Κι ενώ οι συμπολιτευόμενες εφημερίδες μέμφονταν κυρίως την ΚτΕ για τη στάση της, ο αντιπολιτευόμενος τύπος και οι πολιτικοί αρχηγοί άσκησαν έντονη κριτική στην κυβέρνηση παρά τη λογοκρισία. Το *Σκριπ* χαρακτήρισε την απόφαση ως την «μεγαλύτεραν διπλωματικήν ήτταν» που είχε υποστεί η χώρα, ενώ η *Καθημερινή* παρατηρούσε ότι οι παλιμβουλίες του Πάγκαλου για την απόφαση «ηδύναντο να λείψουν. Διότι ήλθον απλώς να πιστοποιήσουν την ελληνικήν αθλιότητα».³⁹ Η *Δημοκρατία* του Αλέξανδρου Παπαναστασίου επιτέθηκε προσωπικά με διάφορους χαρακτηρισμούς στον ίδιο τον δικτάτορα εξαιτίας του οποίου «συνεξετελείζεται και η Ελλάς συναποβαίνουσα μετ' αυτού μοιραίως νούμερον φαιδροτάτης αθλιότητος».⁴⁰ Ο ίδιος ο Παπαναστασίου

36. Σπ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση*, ό.π., σ. 119.

37. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3128, 22.10.1925, σ. 3· Κάρολος Κρότσης, «Θαυμασμόν και έκπληξιν», αρ. 3136, 30.10.1925.

38. J. Barros, *The League of Nations*, ό.π., σ. 87-115.

39. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8135, 14.12.1925, σ. 1· εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1666, 16.12.1925, σ. 1.

40. «Το κακόν», εφημ. *Δημοκρατία*, αρ. 726, 17.12.1925, σ. 3· ΣΤ. ΣΤ, «Ένας μύθος δια τον κ. Πάγκαλον», εφημ. *Δημοκρατία*, αρ. 728, 19.12.1925, σ. 1.

κατηγόρησε τον Πάγκαλο ότι αγνόησε εντελώς τις υποχρεώσεις της χώρας στην ΚτΕ και μόνο όταν «ησθάνθη την ανωτέραν αυτής δύναμιν έσπευσε να δηλώση υποταγήν κατά τρόπον εξευτελιστικόν» και πρόσθεσε ειρωνικά ότι η μεγάλη αυτή πολιτική επιτυχία του Πάγκαλου θα μπορούσε να ρίξει όχι μια αλλά δέκα κυβερνήσεις.⁴¹ Επίσης, ο πρώην πρωθυπουργός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος μίλησε για «ηθικόν στιγματισμόν» και «διεθνή εξευτελισμόν» της χώρας και προειδοποίησε ότι «οι ρηγνύοντες υπερπατριωτικές δήθεν κραυγές τα καταστρέφουν τα έθνη. Η στρατιωτική κλίκα της Γερμανίας, της Αυστρίας και της Βουλγαρίας με τους υπερμέτρους πατριωτικούς αλεκτορισμούς των κατέστρεψαν τας πατρίδας των».⁴²

Συνεπώς, η προσπάθεια του Πάγκαλου να τονώσει το εθνικό φρόνημα των ελλήνων πολιτών μέσω μιας «εύκολης» στρατιωτικής επιτυχίας είχε αποτύχει οικτρά. Ο έλληνας δικτάτορας θεώρησε την στάση των κομματιών και μερίδας του τύπου κατά τη διάρκεια της ελληνοβουλγαρικής κρίσης ως αντεθνική και, όπως εξηγούσε ο ίδιος σε διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό, ήταν ένας από τους βασικούς λόγους που τον ώθησαν να αναλάβει και τυπικά δικτατορικές εξουσίες στις αρχές Ιανουαρίου του 1926.⁴³

II. Η αναδιοργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και το «εθνικόν φρόνημα»

Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την εξουσία ο Πάγκαλος διακήρυξε ότι θα επεδίωκε την «σύντονον οργάνωσιν των Εθνικών δυνάμεων δι' ων και μόνον είναι δυνατόν να περιφρουρηθώσι τα συμφέροντα του Έθνους».⁴⁴ Δεσμεύτηκε εντός οκταμήνου να αναδιοργανώσει τον στρατό και τον στόλο ώστε «να διακηρύξωμεν ότι η Ελλάς πανίσχυρος εν τω δικαίω της ουδένα φοβάται» και έτσι να καταστήσει «την Ελλάδα κράτος σεβαστόν εν τη Βαλκανική και να ανυψώσει το φρόνημα του Λαού και του Στρατού εις ο σημείον ήτο προ της καταστροφής».⁴⁵ Με τις πυρετώδεις πολεμικές

41. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8137, 16.12.1925, σ. 4.

42. Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, «Σφάλματα εις την εσωτερικήν και εξωτερικήν πολιτικήν του κ. Παγκάλου», *Μικταί Σελίδες*, Αθήνα 1967, σ. 803-804.

43. «Διάγγελμα προς τον ελληνικόν λαόν», 4.1.1926, *Αρχεῖον Παγκάλου*, τ. 2, Αθήνα, Κέδρος, 1974, σ. 61.

44. «Προκήρυξις του στρατηγού Παγκάλου προς τον ελληνικόν λαόν», 25.6.1925, *Αρχεῖον Παγκάλου*, τ. 2, ό.π., σ. 26.

45. Εφημ. *Ελευθέρος Τύπος*, αρ. 3069, 24.8.1925, σ. 4· αρ. 3152, 15.11.1925, σ. 4.

του προπαρασκευές ο Πάγκαλος, πέρα από το να καταστήσει ικανό το στράτευμα να αντιμετωπίσει με επιτυχία τα τουρκικά όπλα σε περίπτωση πολέμου, αποσκοπούσε και στην αποκατάσταση της εμπιστοσύνης του λαού στο κράτος και κυρίως στο καθεστώς του.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας έγιναν σημαντικές παραγγελίες πολεμικού υλικού από την Ιταλία, τη Γαλλία και την Τσεχοσλοβακία, ενώ εφαρμόστηκε ταυτόχρονα ένα φιλόδοξο πρόγραμμα για την ανανέωση του πολεμικού στόλου.⁴⁶ Έτσι, ο Πάγκαλος ήταν σε θέση να δηλώνει τον Ιούνιο του 1926 ότι «ο στρατός σήμεραν ποσοτικώς, ποιοτικώς και μαχητικώς είναι κατά πολύ υπέρτερος εκείνου όστις έστησε σημαίας εις την Προύσαν και προ της Κωνσταντινουπόλεως. Ο στόλος κυριαρχεί της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου και ο εφοδιασμός μας διαρκώς συμπληρούται».⁴⁷ Ταυτόχρονα, ο δικτάτορας τόνιζε συχνά τη σημασία των στρατιωτικών αξιών, καλλιεργώντας ένα μιλιταριστικό κλίμα στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, σε επιμνημόσυνη δέηση προς τιμήν των πεσόντων στη μάχη Κιλκίς-Λαχανά κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, ανέφερε:

*Έχω μεγάλην πεποίθησιν εις την ζωτικότητα της φυλής και η ζωτικότης αύτη εκδηλούται δια της απονομής φόρου ενγνωμοσύνης εις τους πεσόντας και καθαγιάσαντας τον χώρον εφ' ου ιστάμεθα, έτοιμοι να μιμηθώμεν αυτούς. Η ζωτικότης εκδηλούται εις τα πρόσωπα της δροσεράς νεότητος ήτις παρήλασε προ ημών προηγουμένως. Επί της πεποιθήσεως ταύτης στηριζόμενος, θα επιδιώξω την εφαρμογήν του προγράμματός μου, μη υποχωρών προ ουδεμίας θυσίας. Ζήτω το Έθνος!*⁴⁸

Στην ίδια λογική κινούνταν και η απόφαση της κυβέρνησης να οργανωθεί πομπώδης εορτασμός τον Μάρτιο του 1926 για την εθνική γιορτή στο Παναθηναϊκό Στάδιο «αντί να τελεσθή η τυπική δοξολογία όπως εγένετο άλλοτε».⁴⁹ Σχολιάζοντας τον εορτασμό το *Εμπρός* ανέφερε ότι ο «συναγερμός αυτός υπήρξε αναντιρρήτως η εκδήλωσις του αφυπνιζομένου πατριωτικού αισθήματος», το οποίο είχε νεκρωθεί τα προηγούμενα χρόνια και κατέληγε:

Δια τους πιστεύσαντας ότι η Ελλάς επλήγη καιρίως, η χθεσινή εκδήλωσις

46. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία*, ό.π., σ. 38-39· *Αρχείον Παγκάλου*, τ. 2, ό.π., σ. 36-40.

47. Σ. Κανονίδης, «Θερμή Υποδοχή του Προέδρου της Δημοκρατίας εις Κιλκίς», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3367, 22.6.1926, σ. 4.

48. Στο ίδιο.

49. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3278, 26.3.1926, σ. 1 και 3.

υπήρξεν η παταγώδης διάφραση. Και δι' εκείνους οίτινες είχαν την αφέλειαν να κηρύξουν την κατάργησιν των εθνικών πόθων, το χθεσινό βροντοφώνημα ενός λαού όστις υπέρ παν άλλον ελάτρευσε την ελευθερίαν του, υπήρξεν η πανηγυρική κατατρόπωσις.⁵⁰

Αξίζει να αναφερθεί επίσης ότι η πορεία αυτή που ακολουθούσε το παγκαλικό καθεστώς ερχόταν σε σαφή αντίθεση με το ειρηνόφιλο κλίμα που επικρατούσε τότε στην διεθνή σκηνή. Οι υπέρμετροι εξοπλισμοί της ελληνικής κυβέρνησης προκάλεσαν εύλογα την ανησυχία της Τουρκίας, κάνοντάς την πιο δύσπιστη και εχθρική, ενώ είχαν ως συνέπεια και την αρνητική κριτική του ευρωπαϊκού τύπου.⁵¹ Η *Daily Telegraph* κατέκρινε τις πολεμικές παρασκευές της κυβέρνησης, τονίζοντας ότι προέχει η λύση του προσφυγικού και η ανάπτυξη της οικονομίας, ενώ οι *Times* του Λονδίνου σημείωναν ότι η «η Ελλάς σήμερα χρειάζεται πολύ περισσότερο τας σοφάς συμβουλάς του Οδυσσέως από το ξίφος του Αχιλλέως».⁵² Επιπλέον, την ίδια περίοδο εξελίσσονταν σημαντικές διεθνείς πρωτοβουλίες για τον περιορισμό των εξοπλισμών για τις οποίες ο Πάγκαλος δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον.⁵³ Άλλωστε, οι υποστηρικτές του στο εσωτερικό αποδοκίμαζαν τις προσπάθειες αυτές. Η *Παμπροσφυγική*, σχολιάζοντας το γεγονός ότι η Τουρκία δαπανούσε για εξοπλισμούς το 60% (σύμφωνα με την εφημερίδα) του προϋπολογισμού της, τόνιζε ότι ο αριθμός αυτός «πρέπει να βουλώση τα χείλη εκείνων οι οποίοι ομιλούν περί παραλόγων Ελληνικών εξοπλισμών» και κατέληγε στο ότι «θα ήτο εγκληματικόν δι' ημάς να παρασυρθώμεν από ανοήτους κήρυκας του ευαγγελισμού της ειρήνης και να γεμίσωμεν τας στρατιωτικάς αποθήκας μας με κλάδους ελαίας».⁵⁴

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο Πάγκαλος κατάφερε να αποκαταστήσει σε έναν βαθμό την εμπιστοσύνη των πολιτών στον στρατό και στο κράτος. Δεν πέτυχε το ίδιο όμως και για την κυβέρνησή του. Η εμμονή του στις

50. Εφημ. *Εμπρός*, αρ. 10555, 26.3.1926, σ. 1.

51. Η Τουρκία εξέλαβε τις κινήσεις αυτές του Πάγκαλου ως άμεση απειλή εναντίον της. Βλ. Gözde Emen, «Turkey's Relations with Greece in the 1920s: The Pangalos Factor», *Turkish Historical Review* 7 (2016), σ. 41.

52. Εφημ. *Εμπρός*, αρ. 10292, 2.7.1925, σ. 5· αρ. 10481, 10.1.1926, σ. 1.

53. Μανόλης Κούμας, *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού, 1919-1934*, Λευκωσία, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, 2012, σ. 151.

54. Εφημ. *Παμπροσφυγική*, αρ. 390 (130), 18.11.1925, σ. 2.

υπέρογκες αμυντικές δαπάνες σε εποχή οικονομικής λιτότητας ανάγκασε την κυβέρνηση να λάβει διάφορα αντιδημοτικά οικονομικά μέτρα, προκαλώντας έτσι έντονη δυσφορία στον πληθυσμό.⁵⁵ Σκληρή ήταν και η κριτική του πολιτικού κόσμου, ο οποίος ανησυχούσε ότι ο Πάγκαλος διακινδύνευε την οικονομική επιβίωση της χώρας για να εξυπηρετήσει τις αλυτρωτικές του φιλοδοξίες. Έτσι, ο Μιχαλακόπουλος μεμφόταν τον δικτάτορα ότι ήθελε να μετατρέψει την «θαυμασίαν ταύτην χώραν εις χώραν ναυάρχων και πλοιάρχων καθ' ον τρόπον ο στρατός της ξηράς τείνει εις το να συγκροτηθή από Στρατηγούς μόνον και Συνταγματάρχας»⁵⁶ και επεσήμαινε τον κίνδυνο χρεωκοπίας του κράτους από τον φαύλο κύκλο μιας νέας κούρσας εξοπλισμών με την Τουρκία, την οποία πυροδοτούσε η κυβέρνηση.⁵⁷

III. Η «καλλιέργεια» του αναθεωρητισμού στην κοινωνία

Στους δημόσιους λόγους του ο Πάγκαλος απέφευγε συστηματικά να αναφέρεται στην αναθεωρητική του πολιτική απέναντι στην Τουρκία. Περιοριζόταν σε αόριστες υποσχέσεις και νύξεις οι οποίες όμως θύμιζαν τους στόχους και τα ιδανικά της Μ. Ιδέας. Σε αυτό το πλαίσιο, αναφερόταν συχνά στο «μεγαλείον» του έθνους, δήλωνε την πίστη του «εις την μυστικήν δύναμιν της ελληνικής φυλής» και «στην εθνικήν αποκατάστασιν, η οποία θα είναι προσεχής» και διατρέωνε την αποφασιστικότητά του να εφαρμόσει το εξωτερικό του πρόγραμμα για το οποίο «χρειάζονταν θυσία».⁵⁸ Υπάρχουν ορισμένες αναφορές ότι σε λόγους του σε προσφυγικά ακροατήρια υπαινισσόταν την επιστροφή τους στις εστίες τους, όπως στη Λέσχη Προσφύγων της Θεσσαλονίκης όπου «επροφήτευσε την επάνοδον των παλαιών ευτυχών ημερών και ανεφώνει: Ζήτω η Μικρασία!».⁵⁹ Οι

55. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία*, ό.π., σ. 20, 38-39 και 83-84.

56. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8136, 15.12.1925, σ. 4.

57. Α. Μιχαλακόπουλος, *Μικταί Σελίδες*, ό.π., σ. 811-812.

58. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3189, 4.4.1926, σ. 4· αρ. 3367, 22.6.1926· αρ. 3369, 24.6.1926, σ. 6· «Διάγγελμα του κ. Παγκάλου», 30.3.1926, *Αρχείον Θεοδώρου Παγκάλου*, τ. 2, ό.π., σ. 81.

59. Η αναφορά προέρχεται από την τουρκική εφημερίδα *Βακήτ* και παρατίθεται από τον *Ελεύθερο Τύπο*, Θεμ. Αθανασιάδης, «Οι Τούρκοι ανήσυχoi γράφουν ότι ο κ. Πάγκαλος είνε συνεννοημένος μετά της Αγγλίας και της Ιταλίας», αρ. 3208, 11.1.1926, σ. 1. Το περιστατικό αναφέρεται και στο Η. J. Psomiades, «The diplomacy», ό.π., σ. 9. Βέβαια, ο Πάγκαλος δεν ήταν ο μόνος που προσπάθησε να εμφανιστεί ως εκφραστής των αιτημάτων των προσφύγων. Ανάλογους δεσμούς με

αναφορές αυτές όμως δεν είναι αρκετές ώστε να στοιχειοθετήσουν μια συστηματική προσπάθεια εκφοράς ενός καθαρού ρεβανσιστικού λόγου εκ μέρους του Πάγκαλου κατά τη διάρκεια της αρχής του. Αντιθέτως, έμμεσα, υπαινικτικά και με έναν σχεδόν μυστικιστικό τρόπο προσπαθούσε να εμφυσήσει τις πολεμικές του φιλοδοξίες στον ελληνικό λαό.

Αυτή η στάση του δικτάτορα πρέπει να αποδοθεί σε δύο παράγοντες σχετιζόμενους άμεσα με το διεθνές περιβάλλον. Αμέσως μόλις ανέλαβε την εξουσία ο Πάγκαλος υιοθέτησε σκληρή στάση απέναντι στην Τουρκία, αρνούμενος να επικυρώσει το σύμφωνο της Άγκυρας που διευθετούσε κάποια εκκρεμή ζητήματα από τη συνθήκη της Λωζάννης, ενώ ταυτόχρονα έθετε διάφορα διμερή ζητήματα που όξυναν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.⁶⁰ Η τουρκική διπλωματία, η οποία τότε είχε ως κύρια προτεραιότητα τη διατήρηση της ειρήνης και την εξασφάλιση της ανεξαρτησίας του νεοσύστατου τουρκικού κράτους, είδε τις ενέργειες αυτές ως άμεση απειλή, ενώ αυξήθηκε η δυσπιστία της απέναντι στην ελληνική πλευρά, ειδικά καθώς συνεχιζόταν η αγγλοτουρκική διαμάχη για το ζήτημα της Μοσούλης.⁶¹ Δεδομένης της κατάστασης αυτής οποιαδήποτε απρόσεκτη δήλωση του Πάγκαλου στο εσωτερικό ήταν ικανή να προκαλέσει σοβαρό διπλωματικό επεισόδιο με την γείτονα χώρα.

Ο δεύτερος παράγοντας σχετιζόταν με τις αντιδράσεις των ευρωπαϊκών κρατών. Η διεθνής κοινότητα γνώριζε τις αλυτρωτικές φιλοδοξίες του έλληνα δικτάτορα, ο οποίος βρισκόταν συχνά στην ανάγκη να την διαβεβαιώνει για τους «ειρηνικούς» του σκοπούς. Συνεπώς, η συνολική τοποθέτηση του Πάγκαλου καταδεικνύει ότι προσπαθούσε να αποφύγει ένα άκαιρο διπλωματικό επεισόδιο με την Τουρκία μέχρι να ολοκληρώσει την πολεμική του προετοιμασία και μέχρι να κριθεί ευνοϊκή η διεθνής συγκυρία. Πάντως, η διγλωσσία αυτή του καθεστώτος, αν και επιβεβλημένη από τις συνθήκες, μείωνε την αξιοπιστία του στο εσωτερικό και στο εξωτερικό.

τους πρόσφυγες είχαν προσπαθήσει να σφυρηλατήσουν στο παρελθόν και ο Κονδύλης αλλά και ο Πλαστήρας. Βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 200.

60. Η. J. Psomiades, ό.π., σ. 7. Για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις μετά την Συνθήκη της Λωζάννης βλ. Σταύρος Χ. Γιωλτζόγλου, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις (1922-1930)*, Αθήνα, Σταμούλης, 2011· Άγγελος Μ. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Αθήνα, Πατάκης, 2014, σ. 72-76.

61. Antonis Klapsis, «Turkey's Search For A New Foreign Policy, 1923-1925: The View of Greek Diplomacy», *Balkan Studies* 46 (2005-2007), σ. 96-97· G. Emen, «Turkey's Relations», ό.π., σ. 40.

Αν κάπου μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένα σημάδια μιας συστηματικής προσπάθειας για την προώθηση του αναθεωρητισμού στην κοινωνία, είναι στον τύπο. Οι φιλικά προσκείμενες προς το καθεστώς εφημερίδες αμέσως στήριζαν τη δυναμική πολιτική του απέναντι στην Τουρκία. Η συμφωνία της Άγκυρας χαρακτηρίστηκε «έκνομος» και «εξάμβλωμα» και ο Πάγκαλος επιδοκιμάστηκε για την μη επικύρωσή της.⁶² Το σημείο όμως που ο τύπος εστίασε την προσοχή του ήταν τα τουρκικά μέτρα σε βάρος του ελληνικού πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης και του Πατριαρχείου. Ο *Ελεύθερος Τύπος* κατήγγελλε συνεχώς από τις στήλες του την «σωβινιστικήν και φανατικήν πολιτικήν του μίσους και της εχθρότητος» που ακολουθούσε η Άγκυρα απέναντι στην ελληνική μειονότητα και υποδαύλιζε το κλίμα υποστηρίζοντας ότι υπήρχε σχέδιο εκμηδενισμού και εξευτελισμού του Οικουμενικού Πατριαρχείου.⁶³ Η εφημερίδα έκανε λόγο για «σατανικό σχέδιο εκτουρκισμού» της ελληνικής μειονότητας το οποίο απέβλεπε «εις την έναρξιν επισήμου παραβιάσεως της συνθήκης της Λωζάννης» με σκοπό να δημιουργήσει «κατάστασιν τοιαύτην η οποία θα επιτρέπη την εν Τουρκία διαβίωσιν μόνον εκείνων οι οποίοι θα σκέπτονται, θα ομιλούν, θα ζουν ως Τούρκοι, ως καθαρώς Τούρκοι, έστω και αν ονομάζονται χριστιανοί».⁶⁴ Ταυτόχρονα η *Παμπροσφυγική*, ημερήσιο όργανο των προσφυγικών και αλυτρωτικών συμφερόντων, όπως έγραφε στον υπότιτλό της, κατέκρινε την «δουλικότητα» και την «υποχωρητικότητα» με την οποία είχαν χειριστεί οι ελληνικές κυβερνήσεις τα ελληνοτουρκικά ζητήματα και πρότεινε αν εξαντλούνταν όλα τα διπλωματικά μέσα, η Ελλάδα να έφτανε μέχρι την κήρυξη πολέμου για να προστατεύσει τη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης.⁶⁵

62. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 2982, 28.5.1925, σ. 3· Κ. Σπανούδης, «Η ελληνοτουρκική Συμφωνία», αρ. 3025, 10.7.1925, σ. 1· Κ. Κουρτίδης, «Η ελληνοτουρκική», αρ. 3027, 12.7.1925, σ. 1· εφημ. *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 199, 6.1.1926, σ. 2.

63. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3040, 25.7.1925, σ. 4· Κ. Πολίτης, «Όσα δεν γράφονται από την Κων/πολιν», αρ. 3041, 26.7.1925, σ. 1· Κ. Πολίτης, «Όσα δεν γράφονται από την Κων/πολιν», αρ. 3042, 27.7.1925, σ. 1· Κ. Πολίτης, «Το Πατριαρχείον αποσυντίθεται», αρ. 3077, 2.9.1925, σ. 1.

64. Κ. Πολίτης, «Αρκετά εθρηνήσαμεν», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3095, 19.9.1925, σ. 1· Κ. Πολίτης, «Η νέα απόπειρα του εκτουρκισμού», αρ. 3101, 25.9.1925, σ. 1.

65. Εφημ. *Παμπροσφυγική*, αρ. 383 (123), 11.11.1925, σ. 2· «Οι απώτεροι σκοποί της Τουρκίας», αρ. 384 (124), 12.11.1925, σ. 2· ΑΩ, «Το νέον πραξικόπημα», αρ. 399 (139), 27.11.1925, σ. 3.

Και οι δύο εφημερίδες συμφωνούσαν ότι η Τουρκία καταπατούσε απροκάλυπτα τη συνθήκη της Λωζάννης, άποψη την οποία είχε υιοθετήσει η πλειονότητα του ελληνικού τύπου. Στη βάση αυτή, δηλαδή ότι η συνθήκη είχε ήδη καταπατηθεί από τους Τούρκους, θα προβαλλόταν από ορισμένα έντυπα ένας γνήσιος αναθεωρητισμός. Έτσι, ο *Ελεύθερος Τύπος* τον Φεβρουάριο του 1926 σε άρθρο του με τίτλο η «Η ατυχεστέρα των συνθηκών» δήλωνε σχετικά:

Η συνθήκη της Λωζάννης [...] είναι σχεδόν αδύνατος εις την εφαρμογήν. Αν εξετάσωμεν μίαν προς μίαν τας διατάξεις της θα ιδώμεν, ότι ουδεμία εξετελέσθη. Αποτελεί μίαν νόθον και παρδαλλήν συνεννόησιν, όπου η Ελλάς σχεδόν δεν ελογαριάσθη [...] Η συνθήκη της Λωζάννης όχι μόνον ως γράμμα, αλλά και ως πνεύμα έχει χρεοκοπήσει τελείως. Διότι η Τουρκία ή δεν την λαμβάνει υπ' όψιν της ή την ερμηνεύει κατά το κέφι της. [...] Η Τουρκία θεωρεί την συνθήκην της Λωζάννης, – η οποία μ' όλα ταύτα της εχάρισε την ανεξαρτησίαν της – την θεωρεί ως αφόρητον ζυγόν και προσπαθεί εις κάθε σημείον και εις κάθε περίστασιν να την αποτινάξη εκ του τραχήλου της.⁶⁶

Την ίδια εποχή η συνθήκη έγινε αντικείμενο κριτικής και από τον αντιβενιζελικό τύπο. Η αντιπαγκαλική *Καθημερινή* συνηγορούσε στο ότι οι όροι της Λωζάννης περί μειονοτήτων «ερρίφθησαν στον κάλαθο των αχρήστων της Τουρκικής Κυβερνήσεως και ίσχυσε αντ' αυτών η βία και η τρομοκρατήσις».⁶⁷ Την ευθύνη όμως για αυτά που συνέβαιναν στην ελληνική κοινότητα της Τουρκίας δεν την επέρριπτε στους Τούρκους. Μην μπορώντας να ξεφύγει από τα πάθη του Εθνικού Διχασμού, επιτίθετο με σφοδρότητα στον Βενιζέλο που υπέγραψε την «τερατώδη» συνθήκη, η οποία άφηνε «τα ουσιωδέστερα των ζητημάτων και τα ζωτικώτερα των συμφερόντων του Ελληνισμού εις μεταγενεστέραν ρύθμισιν – εις την διάθεσιν δηλαδή των Τούρκων», και συνέχιζε:

Αλλ' υπογράψας την συνθήκην ήτο συνεπής προς εαυτόν. Ητο ανέκαθεν κεκηρυγμένος υπέρ της περισυλλογής εντός των ορίων του Κράτους, υπέρ της ανταλλαγής των πληθυσμών, υπέρ της εκριζώσεως των περαιτέρω βλέψεων και ελπίδων. Αυτή ήτο η πολιτική του. [...] Παραπονούμεθα ήδη ότι παραβιάζεται η Συνθήκη. Δεν παραβιάζεται, τοιαύτη ήτο. Σή-

66. Θεμ. Αθανασιάδης, «Η ατυχεστέρα των συνθηκών», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3252, 24.2.1926, σ. 1.

67. «Η παραβίασις», εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1647, 27.11.1925, σ. 1.

μερον, όταν συμπληρούται η προσπάθεια προς εκρίζωσιν του Ελληνισμού της Τουρκίας, η συνθήκη της Λωζάννης εκτελείται...⁶⁸

Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι η *Καθημερινή* προβάλλοντας τα πάθη του Διχασμού, αν και εκκινούσε από εντελώς διαφορετική αφετηρία, έπαιζε τελικά το «παιχνίδι» του αναθεωρητισμού του παγκαλικού αφηγήματος.

Από την άλλη, το επίσης αντιβενιζελικό αλλά πιο εθνικιστικό *Σκριπ* με αφορμή την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1926 καλλιεργούσε ευθέως αλυτρωτικά αισθήματα στο αναγνωστικό του κοινό:

*Η εθνική ψυχή υπέστη την ήτταν της Μικράς Ασίας αλλ' ουδέποτε επίστεψεν ότι ο αγών έληξεν. Τουναντίον, εθεώρησε το χυθέν αίμα ως αρραβώνα και χωμένη εις μίαν και την αυτήν αδιάλυτον [...] πίστιν προς τα εθνικά ιδεώδη και στα πεπρωμένα της Φυλής, διατηρεί όλην την δύναμιν και την λάμψιν αυτής, ως το πυρ υπό την αιθάλην!*⁶⁹

Συμπερασματικά, δεν εντοπίζεται μια συστηματική προπαγανδιστική προσπάθεια για την αναζωογόνηση της Μ. Ιδέας μέσω του επίσημου λόγου που άρθρωνε το καθεστώς. Φαίνεται ότι ο Πάγκαλος πίστευε πως η τελευταία δεν είχε ακόμα σβήσει από τις καρδιές των Ελλήνων. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι βρισκόμαστε τρία μόλις χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ο αναθεωρητισμός που προβλήθηκε κυρίως από τις φιλικά προσκείμενες προς το καθεστώς εφημερίδες στόχευε περισσότερο στο να εξάψει τα πνεύματα αλλά και στο να προσφέρει στον Πάγκαλο μια κατάλληλη δικαιολογία για μια νέα πολεμική αναμέτρηση με την Τουρκία. Αλλά και σε αυτό υπήρχαν κάποια όρια, δεδομένης της στενής παρακολούθησης από την τουρκική πλευρά και του διεθνούς φιλειρηνικού κλίματος που κυριαρχούσε.

IV. Οι αντιδράσεις του πολιτικού κόσμου και του Τύπου

Ο πολιτικός κόσμος από την αρχή φανέρωσε την αντίθεσή του στα αλυτρωτικά σχέδια του Πάγκαλου. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, ο ελληνικός λαός και οι «έντιμοι αξιωματικοί» δεν θα έπρεπε να παραπλανώνται ότι «η αιχμή του ξίφους του κ. Παγκαλάου θα φέρη τον παράδεισον εις την Ελλάδα». ⁷⁰ Επίσης, ο πατρινός πολιτικός τόνιζε ότι η

68. «Η εκτέλεσις», εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1697, 17.2.1926, σ. 1.

69. «Η σημερινή επέτειος», εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8221, 25.3.1926, σ. 1.

70. Εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8136, 15.12.1925, σ. 4.

Ελλάδα πολλαπλασίασε τα εδάφη της μόνο όταν λειτουργούσαν οι δημοκρατικοί θεσμοί και προειδοποιούσε ότι ακόμα και μεγάλες προσωπικότητες της ιστορίας, όσο ικανές κι αν ήταν, δεν κατάφεραν να προσφέρουν κάτι θετικό στις χώρες τους χωρίς ελεύθερους θεσμούς αλλά αντιθέτως «κατέλιπον την πατρίδα των εις τους διαδόχους των μικροτέρων εκείνης ην παρέλαβον». ⁷¹ Οι απόψεις του πρώην πρωθυπουργού αντανακλούν τον φόβο των πολιτικών δυνάμεων της χώρας ότι ο Πάγκαλος με την απρόσεκτη και οπορτουμιστική του εξωτερική πολιτική θα επιδείνωνε την ήδη επισφαλή διεθνή θέση της Ελλάδας και θα προκαλούσε νέα δεινά και εδαφικές απώλειες, ιδίως στη Μακεδονία. Αυτή η σοβαρή ανησυχία του πολιτικού κόσμου φαίνεται και από τις αλληπάλληλες προσπάθειές του σε συνεργασία με τμήματα του στρατού να ανατρέψουν το καθεστώς καθ' όλην τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου. ⁷²

Σημαντικές, επίσης, ήταν οι δυσκολίες που συνάντησε ο Πάγκαλος στην κοινή γνώμη σε σχέση με τους διπλωματικούς ελιγμούς που ήταν απαραίτητοι ώστε να φέρει σε πέρας τα αλυτρωτικά του σχέδια. Οι αποικιακές βλέψεις του ιταλού δικτάτορα Μπενίτο Μουσολίνι προς την Τουρκία, σε συνδυασμό με την συνεννόησή του με τη Βρετανία εν όψει του ζητήματος της Μοσούλης, ⁷³ καθιστούσαν μια ελληνοϊταλική προσέγγιση απαραίτητο προαπαιτούμενο για τη στρατηγική του Πάγκαλου. Όμως, η εχθρική στάση της Ιταλίας κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Εξστρατείας και το Δωδεκανησιακό ζήτημα ερέθιζαν ακόμα την ελληνική κοινή γνώμη. Επίσης, το πρόσφατο επεισόδιο της Κέρκυρας, το οποίο κατέδειξε τις απροκάλυπτα ηγεμονικές τάσεις της Ρώμης, και η ταπεινωτική για την Ελλάδα έκβασή του ήταν ακόμη νωπά στη μνήμη των Ελλήνων. ⁷⁴ Έτσι, όσο ο Πάγκαλος προσπαθούσε να αποσπάσει στρατιωτικές δεσμεύσεις από τη Ρώμη για κοινή δράση κατά της Τουρκίας, ένα μεγάλο μέρος του τύπου στην Αθήνα έθετε τη λύση του Δωδεκανησιακού ζητήματος

71. Εφημ. *Σκρριπ*, αρ. 8229, 2.4.1926, σ. 1.

72. Θ. Βερέμης, *Ο στρατός*, ό.π., σ. 145-147.

73. Dilek Barlas, «Friends or foes? Diplomatic relations between Italy and Turkey, 1923-1936», *International Journal of Middle East Studies* 36.2 (2004), σ. 232-237· Α. Klapsis, «Attempting to Revise», ό.π., σ. 243.

74. Παρ' όλο που η Ιταλία κατέλαβε και βομβάρδισε την Κέρκυρα (με αφορμή τη δολοφονία ιταλού αξιωματούχου), η Ελλάδα αναγκάστηκε μετά από απόφαση της ΚτΕ να πληρώσει υπέρογκη αποζημίωση. Βλ. Ιωάννης Σ. Παπαφλωράτος, *Η ελληνοϊταλική κρίση του 1923: το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας*, Αθήνα, Σάκκουλας, 2009.

ως προϋπόθεση για την ύπαρξη ειλικρινούς προσέγγισης μεταξύ των δύο χωρών.⁷⁵ Ιδιαίτερα μαχητικό ως προς αυτό το θέμα ήταν το *Εμπρός*, το οποίο κατήγγελλε την Ιταλία για εξιταλισμό των ελληνικών αυτών νησιών και στήριζε τους αντι-ιταλικούς αγώνες των Δωδεκανησίων.⁷⁶

Ο Πάγκαλος προσπάθησε να μετριάσει τις αντιδράσεις απειλώντας ή κλείνοντας τις εφημερίδες που δημοσίευαν άρθρα κατά της Ιταλίας. Ταυτόχρονα, τα φιλικά του έντυπα δημοσίευαν φιλοϊταλικά άρθρα που τόνιζαν την πολιτισμική συγγένεια των δύο λαών καθώς και την ιστορική ανάγκη για σύμπραξή τους «εις άμυναν εναντίον του ωμού κινδύνου της επιδρομής λαών και ιστορικώς και πνευματικώς και ηθικώς κατωτέρων».⁷⁷ Ο *Ελεύθερος Τύπος* συχνά έκανε αναλογίες μεταξύ των δύο δικτατορικών καθεστώτων, ενώ προσπαθώντας να προκαλέσει τη συμπάθεια των αναγνωστών του χαρακτήριζε τον Μουσολίνι ως έναν «από τους πλέον γλυκείς και πλέον γοητευτικούς κυρίους».⁷⁸

Τελικά, ο Μουσολίνι αποδείχθηκε διστακτικός και δεν προσέφερε στον Πάγκαλο τις δεσμεύσεις που ήθελε, πράγμα το οποίο οφειλόταν κυρίως στην αντίθεση της Βρετανίας σε μια ελληνοϊταλική επιθετική ενέργεια κατά της Τουρκίας.⁷⁹ Τότε ο έλληνας δικτάτορας απογοητευμένος από τον Μουσολίνι στράφηκε προς την Γιουγκοσλαβία με σκοπό να εξασφαλίσει την ευμένειά της σε περίπτωση ελληνοτουρκικού πολέμου. Οι συμφωνίες που υπέγραψε τον Αύγουστο του 1926, αν και, όπως ισχυριζόταν αργότερα, εξασφάλιζαν «μερικήν επανόρθωσιν των εκ της Μικρασιατικής εκστρατείας απωλειών»,⁸⁰ περιείχαν σημαντικές παραχωρήσεις προς τη Γιουγκοσλαβία υπονομεύοντας ουσιαστικά την ελληνική κυριαρχία στη Μακεδονία. Οι αντιδράσεις στο εσωτερικό ήταν τεράστιες και το γεγονός αυτό αποτέλεσε τελικά και την αφορμή για την πτώση του Πάγκαλου

75. «Εάν δεν λυθή», εφημ. *Εμπρός*, αρ. 10453, 11.12.1925, σ. 1· εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8190, 18.2.1926, σ. 1· εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1544, 2.8.1925, σ. 1.

76. «Το ψήφισμα των Δωδεκανησίων εις την Κοινωνίαν», εφημ. *Εμπρός*, αρ. 10508, 6.2.1926, σ. 1· «Εις τον στίβον οι Δωδεκανήσιοι», αρ. 10398, 17.10.1925, σ. 1.

77. Α. Παλμιέρι, «Οι Ιταλοί υποστηρίζουν ότι η Ελλάς μόνον τους Σλαύους έχει να φοβείται», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3054, 8.8.1925, σ. 1· Ευστράτιος Κουλουμβάκης, «Πανσλαυισμός και Πανλατινισμός», αρ. 3196, 29.12.1925, σ. 1.

78. Β. Βεκιαρέλλης, «Η ανασύνδεσις την ελληνοϊταλικών σχέσεων, γεγονός τετελεσμένον», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3267, 12.3.1926, σ. 1.

79. Α. Klapsis, «Attempting to Revise», *ό.π.*, σ. 254-255.

80. Θεόδωρος Πάγκαλος, «Ο απολογισμός της δικτατορίας», εφημ. *Πατρίς*, 8-20.6.1930, *Αρχαίον Παγκάλου*, τ. 2, *ό.π.*, σ. 149.

από την εξουσία λίγες μόλις μέρες μετά την υπογραφή των συμφωνιών.⁸¹

Η εξέταση του ζητήματος θα ήταν ημιτελής αν δεν ετίθετο το ερώτημα ποιες ήταν οι αντιδράσεις απέναντι στο ενδεχόμενο εμπλοκής της Ελλάδας σε πόλεμο μαζί με την Βρετανία ή την Ιταλία απέναντι στην Άγκυρα, όπως επεδίωκε ο Πάγκαλος. Από τον Δεκέμβριο του 1925 έως τον Απρίλιο του 1926 τα σενάρια αυτά οργιάζαν στον ευρωπαϊκό τύπο και οι ελπίδες του Πάγκαλου βρίσκονταν πιο κοντά στην πραγματικότητα από ποτέ. Η τουρκική πλευρά μάλιστα προχώρησε σε μερική επιστράτευση και οχύρωσε εσπευσμένα τα παράλια της Μικράς Ασίας και το σύνορο της Θράκης.⁸² Σε αυτό το κλίμα έχει μεγάλο ενδιαφέρον η στάση του ελληνικού τύπου. Αν και η ελληνική κυβέρνηση τον Απρίλιο του 1926 διέψευσε επίσημα τις φήμες περί ελληνοϊταλικής επίθεσης στη Μικρά Ασία⁸³ και οι εφημερίδες ακολούθησαν την κυβερνητική γραμμή, μπορούμε να ανιχνεύσουμε από τον τρόπο που ανέλυαν τα γεγονότα την πραγματική στάση τους.

Ο *Ελεύθερος Τύπος* από την αρχή καλλιέργησε και εξέθρεψε τις φήμες αυτές. Σχολίαζε ότι το ζήτημα της Μοσούλης θα αποτελούσε για τους «αυθέντας της Αγύρας την πρώτην δοκιμασίαν της αλαζονείας των και την πρώτην απότομον επαναφοράν προς την πραγματικότητα μετά την έπαρσιν και την αυθάδειαν την οποίαν είχαν προσλάβει από της Συνδιασκέψεως εκείνης της Λωζάννης».⁸⁴ Σε άλλο της φύλλο η εφημερίδα παρέθετε τις απόψεις ξένου ειδικού, χωρίς να αναφέρει το όνομά του, ο οποίος υποστήριζε ότι σε περίπτωση πολέμου για τη Μοσούλη η φυσική θέση της Ελλάδας ήταν δίπλα στη Βρετανία και παρουσίαζε τα ευνοϊκά σενάρια για μια εύκολη κατάληψη της Κωνσταντινούπολης και για αναδιανομή της Θράκης.⁸⁵ Στις στήλες του εντύπου έκαναν την εμφάνισή τους και κάποιες απόψεις επηρεασμένες από τη γεωπολιτική και τη γεωοικονομία, θεωρίες που συχνά χρησιμοποιήθηκαν για την προώθηση εδαφικών διεκδικήσεων. Έτσι, άρθρο του Δεκεμβρίου του 1925 επεσή-

81. H. J. Psomiades, «The diplomacy», ό.π., σ. 13· Αρετή Τούντα - Φεργάδη, *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1932)*, Αθήνα, Αναστασίου, 1986, σ. 229.

82. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3306, 20.4.1926, σ. 4· Harry J. Psomiades, «The diplomacy», ό.π., σ. 11.

83. Εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1768, 19.4.1926, σ. 4.

84. ζ, «Η Μοσούλη», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3080, 4.9.1925, σ. 1.

85. «Η πιθανότερος πολέμου εις την Ανατολήν. Θα είναι η Ελλάς σύμμαχος της Βρετανίας;», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3166, 29.11.1925.

μαινε το δημογραφικό πρόβλημα της Τουρκίας, το οποίο επιδεινωνόταν από το γεγονός ότι «πέριξ της υπάρχουσιν χώραι σχετικώς πυκνοκατοικημένοι, όπως η Ελλάς και η Ιταλία», με τη δεύτερη να παρουσιάζεται ως «βέλος εκτοξευόμενον προς την διεύθυνσιν της Ανατολής».⁸⁶ Τέλος, η εφημερίδα δεν δίστασε να προβεί και σε έμμεσες απειλές κατά της Τουρκίας:

*Ημείς απ' εναντίας μπορούμε με την στάσιν μας να ζωηρέψωμεν ή να εξασθενίσωμεν τον από Ιταλίας κίνδυνον της Ανατολής. Αφού οι ειλικρινέστεροι Τούρκοι το έγγραφον ήδη καθαρά, ότι η Ιταλία μόνον μηχανικά μέσα θα ημπορούσε να διαθέση σοβαρώς εναντίον των, το ανθρώπινον όμως υλικόν υποχρεούται να το αναζητήσει εις την Ελλάδα! [...] Η πραγματικότης βοά και φωνάζει, ότι η Ελλάς του 1926 δεν είναι εκείνη που ήτο την επομένην της ήττης.*⁸⁷

Υπέρ της εμπλοκής της Ελλάδας σε ενδεχόμενο πόλεμο τασσόταν αναφανδόν η *Παμπροσφυγική (Προσφυγική Φωνή)* υποστηρίζοντας ότι η Τουρκία χρειαζόταν «μια ήττα ή μια παταγώδη ταπείνωσιν» για να περιοριστεί η αλαζονεία της και αν ωθούσε «δια των σφαλμάτων της την ικανώς εξηρητισμένην ανατολικήν κατάστασιν εις πόλεμον, η Ελλάς θα περιεπλέκετο εξ ανάγκης και θα ελάμβανεν ως πρώτον γέρας της αναγνωρίσεως των δικαίων της την Κύπρον».⁸⁸ Σε πιο ήπιο τόνο η αντιπαγκαλική *Μακεδονία* της Θεσσαλονίκης προειδοποιούσε ότι σε περίπτωση κρίσης «η Ελλάς δεν θα ευρεθή ως η μωρά Παρθένος, αλλ' ετοίμη καθ' όλα θα διεκδικήση μετά αυτοπεποιθήσεως την θέσιν η οποία της ανήκει δικαιωματικώς εκ της ιστορίας και της γεωγραφικής της θέσεως».⁸⁹

Η σημαντικότερη μερίδα του τύπου δεν συμμεριζόταν την παραπάνω δυναμική στάση. Το Έθνος τασσόταν απέναντι σε κάθε «επιδίωξη χιμαιρών» και δυσπιστούσε προς τις φήμες που ήθελαν την επαναφορά της συνθήκης των Σεβρών από τους Συμμάχους, τονίζοντας ότι «η εξέλιξις της ανατολικής πολιτικής της Αντάντ μας εδίδαξε να μην παρέχωμεν πλέον πίστιν εις ουτοπίας, ανακαλουμένας εκάστοτε εκ του οπλοστασίου

86. Θεμ. Αθανασιάδης, «Αλλά ο κίνδυνος εξ Ιταλίας...», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3179, 12.12.1925.

87. Θεμ. Αθανασιάδης, «Και αφ' ου αι συμφωνίαι της Αγκύρας ήσαν όπως τα παραμύθια της Χαλιμάς», εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3346, 1.6.1926, σ. 1.

88. «Η ανατολική πολιτική της Γαλλίας», εφημ. *Παμπροσφυγική*, αρ. 399 (139), 27.11.1925, σ. 1.

89. Εφημ. *Μακεδονία*, αρ. 3024, 20.4.1926, σ. 1.

της διπλωματίας προς παραπλάνησιν των αφελών».⁹⁰ Το *Εμπρός* απέφευγε να σχολιάσει τα γεγονότα και έμμεσα φανέρωσε την αντίθεσή του στην ανάληψη νέων περιπετειών, αναδημοσιεύοντας ευρηματικό αγγλικό άρθρο που κατέληγε, προειδοποιητικά προς τον Πάγκαλο, «ότι η Εγγύς Ανατολή υπήρξεν ο τάφος πολλών αισιοδόξων από την εποχή καθ' ην ο Βολταίρος μας αφηγήθη τον εν Κωνσταντινουπόλει θάνατον του διαρκώς αισιοδοξούντος δόκτορος Παγκλός».⁹¹ Επίσης, η συντηρητική *Εστία* αφιέρωσε στο ζήτημα πολλά από τα κύρια άρθρα της δίνοντας έμφαση στους λόγους για τους οποίους η Ελλάδα δεν θα μπορούσε να επιδιώκει νέες πολεμικές περιπέτειες.⁹² Τα κοινωνικά και οικονομικά της προβλήματα, η εξάρτησή της από τον διεθνή παράγοντα για την επίλυσή τους αλλά και τα συμφέροντά της στην Κωνσταντινούπολη λόγω της ελληνικής μειονότητας ήταν τόσο σημαντικά «ώστε μόνον παράφρων πολιτική θα τα διακύβευεν απέναντι ανταλλαγμάτων απραγματοποιήτων υπό τας παρούσας συνθήκας της Ευρωπαϊκής ζωής». Έτσι, το να εμφανίζεται η Ελλάδα ως φιλοπόλεμη την απομάκρυνε από την «Δύσιν», την οποία χρειαζόταν για την ανάκαμψή της («είμεθα υπό “καραντίαν”») τόνιζε το έντυπο).⁹³ Εδώ θα μπορούσε να υποθέσει κάποιος ότι η *Εστία*, η οποία είχε διωχθεί επανειλημμένα από την δικτατορία, ασκούσε έμμεσα και με ευφυή τρόπο κριτική στον αναθεωρητισμό του Πάγκαλου μέσω της συστηματικής ενασχόλησής της με το θέμα, χωρίς όμως να παρεκκλίνει από την κυβερνητική γραμμή διάψευσης των φημών για την ελληνο-ιταλική συμφωνία.

Η *Καθημερινή*, ακολουθώντας το αντιδυτικό σχήμα που καλλιέργησε ο αντιβενιζελισμός μετά την Μικρασιατική Καταστροφή, σχολίαζε καυστικά τις φήμες για τον διαμελισμό της Τουρκίας: «Τα πετρέλαια της Μοσσούλης τιμώνται περισσότερο πράγματι του αίματος και της ελευθερίας των Λαών! Χάριν των μυριάδων της Τουρκίας Χριστιανών, οι ένδοξοι νικηταί του μεγάλου πολέμου δεν ηθέλησαν να επιβάλλουν την

90. Εφημ. *Έθνος*, αρ. 4313, 19.4.1926, σ. 1· «Η Μοσσούλη», αρ. 4195, 19.12.1925, σ. 1.

91. «Τα σχόλια των Τάιμς δια την κατάστασιν εν Ελλάδι», εφημ. *Εμπρός*, αρ. 10292, 2.7.1925, σ. 5.

92. «Μοσσούλη και Ελλάς», εφημ. *Εστία*, αρ. 11191, 29.11.1925, σ. 1· «Η ανάμιξις της Ελλάδος», αρ. 11328, 18.4.1926, σ. 1· «Εις διάψευσιν των διαδόσεων», αρ. 11329, 19.4.1926, σ. 1· Ευρωπαίος, «Αι νέαι ιταλικά κατευθύνσεις», αρ. 11330, 20.4.1926, σ. 1.

93. Ευρωπαίος, «Προς αποκατάστασιν της ελληνικής φήμης», εφημ. *Εστία*, αρ. 11337, 27.4.1926, σ. 1.

συνθήκην των Σεβρών. Είνε όμως πολύ πιθανόν να την επιβάλλουν χάριν των πετρελαίων...».⁹⁴ Η εφημερίδα αποκήρυσσε τις φήμες της ελληνοϊταλικής στρατιωτικής συνεργασίας διαβεβαιώνοντας ότι η Ελλάδα «δεν επιλοδόξησε να καταστή μισθοφόρος οιοδήποτε δια να τους βοηθήσει εις την υποδούλωσιν ξένων εδαφών» και συμπλήρωνε επιτιθέμενη στον Βενιζέλο ότι και αν το έκανε στο παρελθόν αναλαμβάνοντας «ανάξιά της έργα», αυτοί που την παρέσυραν σε αυτά κρίθηκαν από τον λαό, ο οποίος τους «έθαψεν υπό βουνά μαύρων ψήφων».⁹⁵

Τέλος, η στάση του Σκριπ είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα. Αρχικά ακολούθησε και αυτό την αντιδυτική, αντιβενιζελική άποψη, αγανακτώντας για το γεγονός ότι είχαν συνηθίσει οι Ευρωπαίοι να θεωρούν την Ελλάδα μισθοφόρο χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τους τα κυριαρχικά της δικαιώματα.⁹⁶ Στη συνέχεια όμως δεν κατάφερε να κρατηθεί μακριά από την εθνικιστική ρητορεία υποστηρίζοντας ότι οι Τούρκοι ανησυχούσαν γιατί αναγνώριζαν ότι «το ελληνικό αίμα δεν εχάθη επί ματαίω εν Μικρά Ασία». Η Ελλάς έχει γράψει δι' αυτού μίαν υποθήκην δια τας χώρας, τας οποίας διεκδικεί, και αι οποίαι έπαυσαν προς καιρόν μόνον να είνε ελληνικαί».⁹⁷ Στο ίδιο κλίμα, για την φημολογούμενη ελληνοϊταλική πολεμική συνεργασία σχολίαζε:

*Την ιδίαν δε ανάγκην την οποίαν αισθάνεται σήμερα η Ιταλία δια τον υπεράριθμον πληθυσμόν της, πολύ ταχέως θα αισθανθή και η Ελλάς, η δεχθείσα μέχρι τούδε εις τους κόλπους της εν και ήμισυ εκατομμύριον προσφύγων, το κύμα των οποίων θ' αναπηδήση μίαν ημέραν εκειθεν του Αιγαίου, ίνα κατακλύση και πάλιν τας ακτάς, εξ ων προήλθε. [...] Δι' όλα ταύτα αν και δεν υπάρχει γραπτή συμφωνία μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας περί μελλούσης κοινής ενεργείας εις την Ανατολικήν Μεσόγειον, υπάρχει τοιαύτη εγγεγραμμένη εις αυτήν την φύσιν των πραγμάτων και διαισθάνονται αυτήν, όσοι έχουσι λόγους να την φοβούνται».*⁹⁸

Επομένως, ένα μέρος του τύπου είτε επειδή διέκειτο φιλικά προς το καθεστώς είτε επειδή ήταν εθνικιστικό, όπως το Σκριπ, δεν αποδοκίμαζε τη συμμετοχή της Ελλάδας σε μια πολεμική αναμέτρηση στην Εγγύς

94. Εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1669, 19.12.1925, σ. 1.

95. Εφημ. *Καθημερινή*, αρ. 1759, 20.4.1926, σ. 1.

96. «Αυθαίρεται Γνώμαι», εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8240, 13.4.1926, σ. 1.

97. «Αι ανησυχίαι των Τούρκων», εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8247, 20.4.1926, σ. 1.

98. «Η μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας συμφωνία», εφημ. *Σκριπ*, αρ. 8248, 21.4.1926, σ. 1.

Ανατολή. Όπως ήταν φυσικό, λίγα μόλις χρόνια μετά το θεωρούμενο ως τέλος της Μεγάλης Ιδέας, η σκέψη της ανάκτησης κάποιων χαμένων περιοχών σε μια ευνοϊκή συγκυρία εξακολουθούσε να συγκινεί τμήματα της κοινής γνώμης, πόσο μάλλον όταν ενθαρρύνονταν σε αυτό από την επίσημη κυβέρνηση.

V. Στρατός και πρόσφυγες: τα πιθανά στηρίγματα του καθεστώτος

Από την πρώτη στιγμή που ανέλαβε την εξουσία ο Πάγκαλος προσπάθησε να κερδίσει τη λαϊκή υποστήριξη και να ασκήσει επιρροή σε διάφορες κοινωνικές ομάδες. Παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως εκφραστή της λαϊκής θέλησης, υποσχέθηκε μεταξύ άλλων την πάταξη της διαφθοράς, την αποκατάσταση της τάξης, την άσκηση χρηστής διοίκησης και το ξεπέρασμα του Εθνικού Διχασμού.⁹⁹

Ως προς το τελευταίο επέμεινε ιδιαίτερα: «Δι' εμέ θα υπάρχωσι μόνον πολίται. Δεν γνωρίζω ούτε βενιζελικούς ούτε αντιβενιζελικούς. Ούτε Δημοκρατικούς ούτε βασιλόφρονες. Όλοι είναι εν δι' εμέ».¹⁰⁰ Ενέτασσε, έτσι, στις κυβερνήσεις του και αντιβενιζελικούς, ενώ ταυτόχρονα συγκρουόταν αμείλικτα με τα κόμματα. Η στόχευσή του ήταν σαφής: ξεπερνώντας τις διαχωριστικές γραμμές του Διχασμού να δημιουργήσει νέες, με τον ίδιο ως τον έναν πόλο. Την πρόθεσή του αυτή προσπάθησε να κάνει πράξη στις ιδιότυπες προεδρικές εκλογές του Απριλίου του 1926. Αν και τα κόμματα τελικά απείχαν, ο Πάγκαλος εξασφάλισε την ψήφο του μισού περίπου εκλογικού σώματος, μεγάλο μέρος του οποίου προερχόταν από την αντιβενιζελική παράταξη.¹⁰¹ Μέσα στους επόμενους μήνες όμως, η οικονομική δυσπραγία και τα συνακόλουθα αντιδημοτικά οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης έστρεψαν εναντίον της μεγάλα τμήματα της κοινής γνώμης.¹⁰²

Ο δικτάτορας προσπάθησε μεθοδικά να προσεταιριστεί δυο σημαντικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν τα στηρίγματα των αλυτρωτικών του σχεδίων. Η πρώτη ήταν φυσικά ο στρατός. Κατά την περίοδο της αρχιστρατηγίας του στον Έβρο ο Πάγκαλος διατηρούσε ισχυρή επιρροή στο στράτευμα και είχε καταφέρει να προκαλέσει

99. *Αρχείον Παγκάλου*, τ. 2, ό.π., σ. 25-27.

100. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3012, 27.6.1925, σ. 4.

101. Θ. Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία*, ό.π., σ. 27· Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάδα*, ό.π., σ. 312-316· Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 45.

102. Θ. Βερέμης, ό.π., σ. 87.

τον ενθουσιασμό του για τα πολεμικά του σχέδια. Όπως ανέφερε ο τότε υπολοχαγός Χρ. Τσιγάντες: «Μπροστά μας βλέπαμε την Πόλη και την Αγία Σοφιά – το Όνειρο. Θα ξεπλέναμε την ντροπή, θα τους πηγαίναμε πίσω στα σπίτια τους τους πρόσφυγες, που φταίγαμε κι εμείς για το ξερίζωμά τους, θα ανασταίναμε την Μ. Ιδέα».¹⁰³ Όμως, όταν ο Πάγκαλος αποφάσισε να έρθει σε ρήξη με την πολιτική του Βενιζέλου έχασε τα σημαντικότερα ερείσματά του στον στρατό και παρέμεινε γύρω του μια ομάδα οπαδών, οι οποίοι δεν τον ακολουθούσαν για ιδεολογικούς λόγους αλλά επειδή ήταν προστατευόμενοι του. Η χαλαρή του σχέση με το δίκτυο των οπαδών του φαίνεται και από το γεγονός ότι οι περισσότεροι στράφηκαν εναντίον του το καλοκαίρι του 1926 λόγω της αντιβενιζελικής του στροφής και έπαιξαν ρόλο στην ανατροπή του.¹⁰⁴

Παρ' όλα αυτά ο Πάγκαλος προσπάθησε να προσεταιριστεί τον στρατό, του οποίου η υποτιθέμενη ανωτερότητα σε σχέση με τον πολιτικό κόσμο αποτελούσε και τη βάση της επιχειρηματολογίας του σχετικά με τους λόγους που ανέλαβε την εξουσία (βλ. παραπάνω). Έτσι, επιβάλλοντας χωρίς προσχήματα πια τη δικτατορία του στις 3 Ιανουαρίου του 1926 έλεγε απευθυνόμενος προς την Ταξιαρχία της Δημοκρατικής Φρουράς (τα Δημοκρατικά Τάγματα) ότι όσες φορές ο στρατός ανέλαβε την εξουσία έσωσε την Ελλάδα και την «οδήγησε μέχρι των πυλών του Βυζαντίου και της Προύσης», αλλά όταν η χώρα κατέφυγε στον κοινοβουλευτισμό οι συνέπειες ήταν οδυνηρές. Προσπαθώντας να καταστήσει τον στρατό στυλοβάτη της αλυτρωτικής του πολιτικής δήλωνε:

Εις το εξής στηριζόμενος επί της εμπιστοσύνης του στρατού, όστις αποτελεί την νησίδα των εθνικών πόθων και ελπίδων θα κατευθύνω τας τύχας του Έθνους προς την οδόν της αναδημιουργίας και του εθνικού μεγαλείου. Χάρις εις υμάς ελπίζω ότι πολύ ταχέως η Ελλάς θα καταστή ανταξία της ιστορίας και των ενδόξων παραδόσεών της [...] Χαράσσω ήδη νέον πρόγραμμα με βάσιν μόνον τας στρατιωτικές δυνάμεις.¹⁰⁵

Η προσπάθεια αυτή του δικτάτορα δεν θα μπορούσε να στεφθεί από επιτυχία λόγω της πολυδιάσπασης του στρατεύματος σε φατρίες και της

103. «Ο Στρατός του Έβρου όπως τον έζησε ο λοχαγός Χρ. Τσιγάντες», εφημ. *Πατρίς*, 4-20.11.1954, *Αρχείον Παγκάλου*, τ. 1, ό.π., σ. 243· βλ. επίσης Θ. Βερέμης, *Οικονομία και δικτατορία*, ό.π., σ. 23.

104. Θ. Βερέμης, *Ο στρατός*, ό.π., σ. 147-148.

105. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3201, 4.1.1926, σ. 4.

ύπαρξης δικτύων που ελέγχονταν από αξιωματικούς με επιρροή. Σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η άνοδος του αναθεωρητισμού στηρίχθηκε άμεσα στον στρατό, κάτι που όπως διαπιστώνουμε δεν θα μπορούσε να γίνει στην Ελλάδα λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του Εθνικού Διχασμού. Τα ίδια τα Δημοκρατικά Τάγματα που αποτελούσαν ένα είδος πραιτωριανών του Πάγκαλου δεν ξέφευγαν από αυτόν τον κανόνα.

Επίσης, ένας άλλος βασικός πυλώνας στον οποίο στηρίχθηκε η επικράτηση των φιλοπόλεμων στοιχείων στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες ήταν οι οργανώσεις παλαιών πολεμιστών. Αυτές σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούσαν ισχυρή επιρροή στην κοινωνία και στην κυβέρνηση, ενώ ίδρυσαν φασιστικές οργανώσεις με αλυτρωτικούς σκοπούς, όπως στη γειτονική Βουλγαρία.¹⁰⁶ Στην Ελλάδα όμως οι οργανώσεις αυτές που ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1920 ήταν αντιπολεμικές, ενώ το μαζικά οργανωμένο τμήμα τους ελεγχόταν από το ΚΚΕ χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όλα τα μέλη τους ήταν κομμουνιστές.¹⁰⁷ Το πρώτο εφεδρικό συνέδριο που διοργανώθηκε τον Μάιο του 1924 προχώρησε στην ίδρυση της Ομοσπονδίας Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού (ΠΠΘΣ) με πρόεδρο τον Παντελή Πουλιόπουλο, ο οποίος λίγους μήνες αργότερα εξελέγη πρώτος γενικός γραμματέας του ΚΚΕ. Οι προγραμματικές θέσεις που ψήφισαν οι σύεδροι ανέφεραν μεταξύ άλλων:

Το δε πατριωτικό ιδανικό είναι ολότελα χρεωκοπημένο, έχει γκρεμισθεί όχι μόνο ανάμεσα στο λαό αλλά και μέσα στη συνείδηση ενός μεγάλου αριθμού των λεγομένων «διανοουμένων». [...] Η μεγάλη αυτή μεταβολή στη συνείδηση του λαού φανερώνεται πολύ καθαρά στην αυθόρμητη και

106. Σπ. Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση*, ό.π., σ. 70-76.

107. Το κίνημα των παλαιών πολεμιστών φαίνεται ότι απέκτησε σημαντική επιρροή την περίοδο 1923-25 ξεπερνώντας τα 60 χιλιάδες μέλη, ενώ ο βαθμός ταύτισής του με το ΣΕΚΕ και μετά με το ΚΚΕ ήταν σημαντικός. Επίσης, συνδέθηκε με τα αγροτικά αιτήματα απόδοσης γης στους ακτήμονες, καθώς πολλά μέλη των οργανώσεων αυτών ήταν αγρότες, ενώ διεκδικούσε επίσης και επιδόματα και συντάξεις για τους παλαιούς πολεμιστές και τις οικογένειές τους. Βλ. Σπ. Μαρκέτος, «Η ελληνική Αριστερά», ό.π., σ. 137· Αλέξανδρος Μακρής, «Παλαιοί πολεμιστές και θύματα πολέμου στην Ελλάδα (1912-1925). Διεθνές πλαίσιο, οργανώσεις και προνοιακή πολιτική», Διπλωματική εργασία ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2017, σ. 66-138· Όλγα Γιούργου, «Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και το ΣΕΚΕ (1922-1925). Κοινωνικές αναφορές, ιδεολογίες και πολιτικές επιρροές», Διπλωματική εργασία ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014.

ισχυρότατη τάση που τα λαϊκά στρώματα έχουν εναντίον του πολέμου πάντοτε, και τότε ακόμη που ο πόλεμος σκεπάζεται με πατριωτικούς και εθνικούς λόγους. Ο πόλεμος παραμένει αδικαιολόγητος και μισητός πάντοτε. Τα παλαιά ιδανικά δεν έχουν πια τη δύναμη να τονε δικαιολογήσουν στη συνείδηση των φτωχών λαϊκών στρωμάτων.¹⁰⁸

Έτσι, ο Πάγκαλος, όπως και ο Μιχαλακόπουλος πρωτύτερα, προσπάθησε να περιορίσει τη δράση των οργανώσεων αυτών που εκλαμβάνονταν ως απειλή για το αστικό καθεστώς.¹⁰⁹ Σε εκπροσώπους τους τον Ιούνιο του 1925 δήλωνε αποφασιστικά:

Θα σας περιβάλωμεν με στοργήν και θα ενδιαφερθώμεν δια τα ζητήματά σας. Εννοούμεν όμως να μην κάμετε την ελαχίστην έστω αντίδρασιν. Δεν θ' ανεχθώμεν προπαγάνδαν εναντίον της εννοίας της Πατρίδος. Να είσθε νομοταγείς. Θα έχετε τότε όλον μας το ενδιαφέρον. Εν εναντία όμως περιπτώσει –το τονίζω– θα σας κτυπήσωμεν αμειλίκτως. Θα διαλύσωμεν εν ανάγκη και τας οργανώσεις σας.¹¹⁰

Πράγματι, την περίοδο της δικτατορίας παύουν να υπάρχουν οι οργανώσεις αυτές, οι οποίες συμπαρασύρθηκαν από τις διώξεις που εξάπελυσε ο δικτάτορας κατά των κομμουνιστών.¹¹¹ Ο Πάγκαλος προσπάθησε να ικανοποιήσει κάποια από τα αιτήματα των εφέδρων χωρίς όμως να επιτύχει χειροπιαστά αποτελέσματα ως προς την στήριξή τους απέναντί του.

Η δεύτερη και πολυπληθέστερη ομάδα που προσπάθησε να προσεταιριστεί ο δικτάτορας ήταν οι πρόσφυγες. Κατά το παράδειγμα του Βενιζέλου που στήριξε την αλυτρωτική του πολιτική από το 1914 και μετά στις επίμονες αιτήσεις τους να γυρίσουν στις εστίες τους,¹¹² ο Πάγκαλος ήλπιζε ότι θα μπορούσε να εξασφαλίσει την υποστήριξή τους, αν τους εμφυσούσε τέτοιες ελπίδες. Άλλωστε, οι πρόσφυγες λόγω της εξαθλίωσής

108. Παντελής Πουλιόπουλος, «Τι ζητούν οι παλαιοί πολεμιστές και τα θύματα στρατού», <https://www.marxists.org/ellinika/archive/pouliop/works/war/index.htm> (πρόσβαση: 20 Σεπτεμβρίου 2016).

109. Δημήτρης Μπαχάρας, «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού. Τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1920 στην Ελλάδα», *Μνήμων* 29 (2008), σ. 187.

110. «Συστάσεις του κ. Πρωθυπουργού προς τους Παλαιούς Πολεμιστάς», *εφημ. Εμπρός*, αρ. 10289, 29.6.1925, σ. 4.

111. Άγγελος Γ. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, σ. 60.

112. Βλ. Σπ. Πλουμίδης, *Τα μυστήρια*, ό.π., σ. 135-173.

τους και του κοινωνικού σοκ που είχαν υποστεί ήταν «εξαιρετικά ευάλωτοι στη δημαγωγία και αποδείχθηκαν επανειλημμένα διαθέσιμοι για τα πιο αλλοπρόσβαλα πολιτικά εγχειρήματα», όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γ. Μαυρογορδάτος.¹¹³ Έτσι, ο Πάγκαλος, θέτοντας ως βασική του προτεραιότητα το προσφυγικό ζήτημα, το οποίο θεωρούσε «τη βάση της κοινωνικής και οικονομικής αποκαταστάσεως του τόπου», προσπάθησε να εμφανιστεί ως προστάτης των προσφύγων και μόνος υπέρμαχος των συμφερόντων τους.¹¹⁴ Η προσπάθεια αυτή φαίνεται ότι είχε κάποια επιτυχία. Η *Προσφυγική Φωνή* με αφορμή τις προεδρικές εκλογές εξέφραζε την επιστοσύνη της στο πρόσωπο του δικτάτορα δηλώνοντας: «Ο προστάτης του [προσφυγικού κόσμου], ο μεγαλοϊδεάτης στρατηγός, ο οποίος εργάζεται δια το μεγαλείον της πατρίδος, και δια την εν γένει ευημερίαν του προσφυγικού κόσμου είναι ο εκλεκτός του».¹¹⁵ Σε άλλο της φύλλο τον χαρακτήριζε («Πατέρα των προσφύγων») και παραδεχόταν ότι οι πρόσφυγες «τρέφουν ακόμη ελπίδας πολλές δια τα μεγάλα των ζωτικά συμφέροντα, τα οποία ο κ. Πρόεδρος ενσαρκώνει σήμεραν υπέρ πάντα άλλον μεγαλοϊδεάτην πατριώτην».¹¹⁶

Επομένως, ένα μέρος των προσφύγων θεωρούσε τον Πάγκαλο ως την τελευταία του ελπίδα να επιστρέψει στις εστίες του και υποβοηθούσε την αλυτρωτική του πολιτική. Όμως, το μεγαλύτερο κομμάτι του προσφυγικού κόσμου παρέμενε προσδεδεμένο στον φυσικό του ηγέτη, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, και δεν έβλεπε ευχάριστα το παγκαλικό άνοιγμα στους αντιβενιζελικούς. Η πολιτική μετατόπιση των προσφύγων θα έρθει σταδιακά την επόμενη δεκαετία και κάτω από εντελώς διαφορετικές συνθήκες.¹¹⁷

Συμπεράσματα

Ο Πάγκαλος ανήκε σε μια γενιά η οποία μεγάλωσε με την Μεγάλη Ιδέα, αγωνίστηκε γι' αυτήν, έφτασε κοντά στην πραγμάτωσή της και τελικά

113. Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π., σ. 200.

114. Εφημ. *Ελεύθερος Τύπος*, αρ. 3024, 6.7.1925, σ. 4.

115. Εφημ. *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 225, 2.4.1926, σ. 2.

116. Στο ίδιο, αρ. 226, 4.4.1926, σ. 3· αρ. 227, 6.4.1926, σ. 2.

117. Για την πολιτική και κοινωνική θέση των προσφύγων στον Μεσοπόλεμο βλ. Άλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σ. 223-234· Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π., σ. 150-229· Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία», Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., σ. 88-93.

την είδε να καταρρέει μαζί με τον κόσμο που γνώριζε. Η οριστική διάψευσή της έθετε σε δοκιμασία την ικανότητα προσαρμογής στη νέα πραγματικότητα για όλους. Ο Πάγκαλος αρνούμενος να συμβιβαστεί με την ιδέα της οριστικής απώλειας των «αλύτρωτων» εδαφών και επιλέγοντας τη συνωμοσιολογική και ανορθολογική θεώρηση του παρελθόντος και του παρόντος έμεινε ο τελευταίος εκφραστής της. Ισχυριζόμενος ότι οι πολιτικοί πρόδωσαν ό,τι ο στρατός θα μπορούσε να επιτύχει, ανέλαβε την εξουσία με στόχο να διορθώσει τις «ατυχίες» που αυτοί προκάλεσαν. Όντας οπαδός των δυναμικών λύσεων δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί στον νέο μεταπολεμικό κόσμο όπου κυριαρχούσε η καταδίκη του πολέμου ως μέσου επίλυσης των διακρατικών διαφορών και η ιδέα της συλλογικής ασφάλειας ως τρόπος ρύθμισης του διεθνούς συστήματος. Η εξωτερική του πολιτική, ουτοπική και παρωχημένη στη βάση της, χαρακτηριζόταν από μεγάλη αναντιστοιχία μεταξύ στόχων και μέσων.

Στο εσωτερικό η προσπάθεια αυτή φαίνεται πως δεν άφησε ασυγκίνητη την κοινή γνώμη. Ο δικτάτορας δεν καλλιέργησε συστηματικά στην κοινωνία την ιδέα μιας νέας πολεμικής αναμέτρησης με την Τουρκία, όχι επειδή πίστευε ότι θα είναι εχθρική αλλά γιατί δεν το θεώρησε απαραίτητο. Πίστευε ότι η Μ. Ιδέα δεν είχε σβήσει από τη συνείδηση των Ελλήνων και ότι χρειαζόταν μόνο η ανύψωση του εθνικού τους φρονήματος και του ηθικού τους για να κινητοποιηθούν ξανά για την πραγμάτωσή της. Βέβαια, την στάση του αυτή υπαγόρευαν και άλλοι διεθνείς παράγοντες σε μια εποχή που κανείς δεν τολμούσε να μιλά ανοιχτά για πόλεμο. Παρ' όλα αυτά, αναθεωρητισμός εκφράστηκε από τα φιλικά προς το καθεστώς έντυπα, και αυτός όμως είχε κάποια όρια, ενώ πάντα η ευθύνη επιρριπτόταν στην Τουρκία από τους εκπροσώπους του.

Το μεγαλύτερο μέρος της κοινής γνώμης, καταπονημένο από τους συνεχείς πολέμους, αναγνώριζε την ανάγκη μιας μακράς ειρηνικής περιόδου. Δεν φαίνεται όμως ότι η προσπάθεια του Πάγκαλου ήταν χωρίς υποστήριξη στο εσωτερικό. Ένα μέρος του προσφυγικού κόσμου έβλεπε στην πολιτική του Πάγκαλου την τελευταία ελπίδα να γυρίσει στις εστίες του και να απαλλαγεί από την εξαθλίωσή του, ενώ πιθανότατα ο αναθεωρητισμός φαινόταν ελκυστικός και σε ένα άλλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, συντηρητικό και εθνικιστικό. Ωστόσο, η αντίδραση του πολιτικού κόσμου και του μεγαλύτερου μέρους του τύπου προδιέγραφε την αποτυχία του παγκαλικού εγχειρήματος. Επίσης, ο στρατός που θα μπορούσε να υποστηρίξει τα πολεμικά σχέδια του δικτάτορα, όπως έγινε σε άλλες χώρες, ήταν κατακερματισμένος σε φατρίες που αναλώνονταν σε εσωτερικές διαμάχες.

Επομένως, αν και ένα μέρος δεν ήταν αντίθετο, ο Πάγκαλος απέτυχε να αναζωογονήσει τη Μεγάλη Ιδέα στην ελληνική κοινωνία. Ως προς αυτό το σημείο πρέπει να γίνουν δυο παρατηρήσεις. Πρώτον όσον αφορά την διεθνή θέση της χώρας, οι ρεαλιστές πολιτικοί, συμπεριλαμβανομένου και του Βενιζέλου, αντιλαμβάνονταν ότι στα νέα μεσοπολεμικά συμφραζόμενα μια μικρή χώρα όπως η Ελλάδα δεν ήταν δυνατό να διατηρεί μια επιθετική αλυτρωτική πολιτική. Δεύτερον, η Μεγάλη Ιδέα δεν μπορούσε να δώσει πλέον πειστικές απαντήσεις στα νέα προβλήματα που ανέκυψαν στην ελληνική κοινωνία μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Χρειαζόταν ένα νέο εθνικό αφήγημα, το οποίο να μπορεί να εμπνεύσει τον λαό. Η βενιζελική τετραετία (1928-32) χάραξε τελικά τις βασικές γραμμές των κατευθύνσεων που θα ακολουθούσαν έκτοτε όλες σχεδόν οι ελληνικές κυβερνήσεις, δηλαδή τους στόχους της εσωτερικής αναδημιουργίας και της παγίωσης της θέσης της Ελλάδας στην οικογένεια των ευρωπαϊκών κρατών.

SUMMARY

Ioannis Chalkos, *Theodoros Pangalos and the revanchism against Turkey: The domestic dimension of the foreign policy of the dictatorship (1925-26)*

This article discusses the domestic dimension of Theodoros Pangalos' revanchist foreign policy against Turkey. It argues that along with the constraints posed by the international environment, the problematic domestic legitimization of Pangalos' revisionism constituted an equally important factor for its failure. Through the thorough examination of the contemporary press, two primary questions are examined: how did Pangalos try to cultivate his revisionist agenda in Greek society, and which were the reactions of the press, the political elite, and the public opinion. Although his intentions were clear and well-known, Pangalos did not articulate a systematic revisionist rhetoric partly because this could damage Greece's international position and partly because he believed that the Great Idea (Megali Idea) had not faded from the value system of the Greeks. Nevertheless, he tried systematically to boost the patriotic sentiment of the people and to inspire confidence in his government; his warlike attitude in the Greek-Bulgarian crisis, his quasi-mystical militaristic rhetoric, and

the excessive purchases of armaments in an era of economic austerity, all served that goal. However, revisionism aiming at the Treaty of Lausanne was expressed by some pro-government and nationalist newspapers. Even though the majority of the press and the political elites opposed Pangalos' revisionist policy for fear that it would bring about additional territorial losses, especially in Macedonia, a part of the newly arrived refugees and some nationalistic circles seemed to support it. However, his opportunistic diplomatic maneuvers with Italy and Yugoslavia, and the deterioration of the economic situation deprived him of any popular support he enjoyed. Last but not least, Pangalos' attempt to use the refugees, who saw him as their last hope to return to their homelands, and the army as the two pillars of his revanchist strategy failed because of the formers' blind allegiance to Venizelism and to its leader, E. Venizelos, and the latter's fragmentation in rival factions. Conclusively, only three years after the Greek defeat in Asia Minor, the Great Idea still inspired a part of the Greek society, but the dawning post-war era posed new socio-political challenges to the European leaders, challenges which demanded new methods of achieving domestic legitimacy.